

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

FILOZOFICKÁ FAKULTA

HISTORICKÝ ÚSTAV

DIPLOMOVÁ PRÁCE

ATTICISMUS

Vedoucí práce: PhDr. Stanislav Doležal, Ph.D.

Autor práce: Radka Řebíková
Studijní obor: ČJ-L/SŠ

2010

Děkuji vedoucímu své práce PhDr. Stanislavu Doležalovi, Ph.D., za odborné vedení při vypracování práce a za poskytnutí mnohých přínosných rad a zkušeností.

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Velenice 27. července 2010

Anotace

Úkolem diplomové práce s názvem *Atticismus* je definice a charakteristika tohoto anachronického fenoménu v rámci vývoje řecké antické literatury v římské době. Atticismus je nahlížen jako pokus o znovuzavedení ustrnulého attického dialektu v rámci progresivní hellénistické a římské *koiné*. Práce se také zabývá samotným attickým dialektem a jeho vztahem k jiným řeckým nářečím. Předmětem zkoumání jsou dále důsledky, které z toho plynou, a to především pro ranou byzantskou řečtinu.

Abstract

The subject of the thesis which entitled as Atticism describes the definition and characteristics of this phenomenon in the development of ancient Greek literature in the Roman era. Atticism is explained as an attempt to reintroduce of rigid literary Attic dialect of the progressive Hellenistic and Roman Koine. The thesis is itself also concerns the same Attic and relations to other Greek dialects. Also as result it explains first early Byzantine Greek.

OBSAH

Úvod.....	4
1. Historie řeckého jazyka až po klasickou dobu.....	5
1.1. Mykénská řečtina.....	5
1.1.1. Krétské lineární písmo A.....	6
1.1.2. Mykénské lineární písmo B.....	8
1.1.3. Gramatika mykénštiny.....	10
1.2. Řecké dialekty v době temných staletí a v archaické době.....	14
1.2.1. Arkado-kyperská nářečí.....	15
1.2.2. Iónsko-attická nářečí.....	16
1.2.3. Aiolská nářečí.....	17
1.2.4. Dórská nářečí (západořecká).....	18
1.3. Jazyk Homérových eposů.....	19
1.4. Hérodotos a raná iónská próza.....	20
2. Vliv attičtiny v 5. a 4. st. př. n. l.....	22
2.1. Role Athén v 5. st. př. n. l.....	22
2.1.1. Kulturní vývoj Athén v 5. st. př. n. l.....	23
2.2. Attický dialekt jako jazyk administrativy.....	28
2.3. Souhláskový systém iónských dialektů ve 4. st. př. n. l.....	33
2.4. Souhláskový systém západořeckých a aiolských dialektů ve 4. st. př. n. l.....	36
3. Vývoj řečtiny v hellénismu a římské době.....	38
3.1. Historický úvod.....	38
3.1.1. Říše Alexandra Velikého.....	38
3.1.2. Hellénistická kultura.....	41

3.2. <i>Koiné</i> jako interdialekt hellénistického světa.....	45
3.3. Gramatický vývoj <i>koiné</i>	47
3.3.1. Fonologie.....	47
3.3.2. Morfologie.....	48
3.4. Vztah <i>koiné</i> k jiným dialektům.....	52
3.5. <i>Koiné</i> jako jazyk odborné prózy.....	53
3.6. Reakce proti <i>koiné</i> u hellénistických básníků.....	54
3.7. Řečtina Nového zákona.....	55
3.7.1. Řeč Nového zákona.....	56
3.7.2. Sémantická rovina.....	58
3.7.3. Řecké sentence a Nový zákon.....	58
3.8. Lidový jazyk.....	59
4. Atticismus.....	60
4.1. Lúkiános ze Samosat.....	60
4.2. Attický dialekt a jeho obnovení u Lúkiána.....	62
4.2.1. Vzestup attičtiny.....	62
4.2.2. Attičtina od 1. st. př. n. l.....	63
4.3. Před soudem samohlásek.....	64
4.3.1. Fonologický rozbor.....	64
4.3.2. Morfologické hledisko a některé gramatické zvláštnosti.....	65
4.4. Frynichos Arabios.....	66
4.5. Moiris.....	66
4.6. Vývojové tendence řeckého jazyka v rané byzantské době.....	67
Závěr.....	68
Seznam pramenů.....	69

Seznam literatury.....	70-71
------------------------	-------

Úvod

Ve své práci se zabývám proměnami, kterými postupně prošel attický dialekt. Krátce zmiňuji mykénskou řečtinu jako předchozí ranou fázi řeckého jazyka. Attický dialekt dále nahlížím na pozadí ostatních řeckých nářečí v období temných staletí a v archaické době. Zmiňuji také, podle mého názoru, originální jazyk Homérův a Hérodotův.

Koncem 5. st. př. n. l. a začátkem 4. st. př. n. l. dochází k rozvoji attičtiny, která se začíná stále více prosazovat mezi ostatními dialekty a stává se literárním jazykem, což je způsobeno vlivem a prestiží Athén. V tomto období je zajímavá souvztažnost a vzájemné propojení s íónským dialektem.

V další kapitole popisují přeměnu attičtiny v *koiné*. Tato další vývojová etapa řeckého jazyka je označována jako interdialekt hellénistického světa. Vše se opět snažím vysvětlit také na pozadí historických, kulturních a gramatických jevů, jež jsou důležité pro pochopení celkové jazykové situace. Dotýkám se taktéž *koiné* Nového zákona.

Přes hellénistickou a římskou *koiné* se dostávám k samotnému atticismu, pro který je charakteristické ustrnutí attického dialektu v literární oblasti. Některé typické gramatické rysy atticismu ukazují na ukázce díla *Před soudem samohlásek*, jehož autorem je Lúkiános ze Samosat. Dále krátce zmiňuji teoretiky atticismu, a to Frynicha Arabia a Moirida. Závěrem se v krátkosti věnuji rozdělení řeckého jazyka v rané byzantské době.

Téma jsem si vybrala pro jeho bohatost a proměnlivost, které lze sledovat na pozadí jednotlivých vývojových stadií. Také mne zaujal dominance atticismu, která se promítla do dalšího vývoje řeckého jazyka.

1. Historie řeckého jazyka až po klasickou dobu

1.1. Mykénská řečtina¹

Předkové Řeků pravděpodobně přišli do egejské oblasti kolem r. 2000 př. n. l. a narazili přitom na starší obyvatelstvo, které se zřejmě nacházelo na vyšší civilizační úrovni. Existují ovšem i domněnky, které poukazují na možnost, že egejský prostor obývali ještě před Řeky jiní Indoevropané. Tuto hypotézu ale nelze bezpečně dokázat.

Během prvních tří nebo čtyř století 2. tisíciletí př. n. l. se protořečtí příchozí silně smísili se starším egejským obyvatelstvem, čímž došlo také v jejich jazyku k mnohým specifickým hláskovým změnám (obzvláště v oblasti konsonantů) a rozmanitým morfologickým inovacím (především ve verbální flexi). Jejich jazyk pak zároveň pozbyl značnou část své někdejší indoevropské slovní zásoby. Koncem střední doby helladské² (kolem r. 1600) byla již tato středohelladská řečtina schopna převzít v rámci právě vznikající mykénské civilizace vedoucí roli na helladské pevnině.

Tento rychlý vzestup je důsledkem komplexu různých faktorů. V této době se začala některá středohelladská sídliště organizovat do podoby prvních státních útvarů. To vedlo k hromadění bohatství do rukou místních vládců, a tato skutečnost zase přitahovala do mykénských palácových center velmi brzy řemeslníky a umělce ze sousedních kulturních oblastí, zvláště z Kréty. Také se však ukázalo nezbytným nashromážděné bohatství nějakým způsobem registrovat a uspořádat. Tento požadavek naplňovali písaři z Kréty, kde se od konce 3. tisíciletí postupně vytvářela celá řada písemných systémů. Vzorem pro řeckou pevninu se stalo zejména tzv. *lineární písmo A*.

Následovníci krétských písařů se časem pravděpodobně pokusili přizpůsobit krétské lineární písmo A požadavkům řeckého jazyka, výsledkem tohoto vývoje pak bylo zavedení tzv. *lineárního písma B* někdy v rozmezí 17. až 16. st. př. n. l. do hospodářské správy mykénských palácových center.

Dosud plně neobjasněná krétská katastrofa, k níž došlo kolem roku 1450 př. n. l. a jež přivodila téměř úplné zničení mýnojské civilizace, umožnila řeckým Achajům z Pelloponésu

¹ BARTONĚK, A. *Písmo a jazyk mykénské řečtiny (1400-1200 př. Kr.)*. Brno: Masarykova univerzita, 2007, s. 13-55.

² Střední bronzová fáze na helladské pevnině i na egejských ostrovech byla nejdříve charakterizována kulturním úpadkem, který způsobil příchod kulturně zaostalejších protořeckých Indoevropanů. Teprve během poslední fáze středně helladského období (od 17. st. př. n. l.) začíná opětový rozvoj helladské kultury.

dostat jak Knóssos, tak i řadu dalších krétských center pod svou nadvládou. Pevninské lineární písmo B se záznamy v řeckém jazyce tak bylo zavedeno i do administrativy krétských paláců.

Na helladské pevnině se používalo lineární písmo B až do konce 13. st. př. n. l., poté ale toto písmo upadlo v zapomenutí, nepochybně s nástupem „temných“ staletí.

V každém případě používala ještě v 2. pol. 3. tisíciletí určitá část egejského obyvatelstva také jiné jazyky než pouze ranou řečtinu. To vyplývá mimo jiné ze zřetelně neřeckého charakteru obou starších krétských písemných systémů (písma hieroglyfického a lineárního písma A), které představují neindoevropský typ tehdejšího jazyka na Krétě. Mykénští Řekové rozšířili sice v průběhu 14. a 13. st. př. n. l. svůj politický, a hlavně ekonomický vliv na celé východní Středomoří, ale ani tato expanze zřejmě neznamenal rychlý zánik místních předřeckých jazyků.

Počet různých neřeckých kmenů, jejichž jména dochovali starořeční autoři, je rozsáhlý: Pelasgové, Lelegové (kárský kmen), Kydónové (původní krétské obyvatelstvo kolem města Kydon), Eteokrétové (žili na východě ostrova Kréty), Kárové (národ v jihozápadní Malé Asii), Thrákové (sídliili obzvláště v jihovýchodní části Balkánského poloostrova), Illyrové (obývali severní část Balkánského poloostrova) a další. Ale o konkrétních jazycích těchto kmenů je známo velmi málo. Nicméně se však ještě kolem 1. pol. 1. tis. př. n. l. mluvilo v některých okrajových oblastech egejského ostrovního světa cizími jazyky, k jejichž zachycování se přitom plně používalo řecké abecedy.³ Na druhé straně je třeba poznamenat, že se některá vlastní jména doložená v mykénštině vyskytují i v textech dvou důležitých jazyků starého Orientu.⁴

1.1.1. Krétské lineární písmo A

Z protolineární varianty hieroglyfického písma se vyvinulo lineární písmo A, které se stalo nejvšestrannějším egejským slabičným písemným systémem a používalo se nepřetržitě od 19. st. př. n. l., přinejmenším až do velké krétské pohromy kolem roku 1470/1450.

Všechny pokusy o rozluštění lineárního písma A zatím ztroskotaly. Pro vnější čtení lineárních A textů (bez porozumění jejich obsahu) poskytuje důležité východisko srovnání lineárních A znaků s podobnými znaky již rozluštěného lineárního písma B; toto bylo zřejmě

³ Jedná se o eteokrétské nápisy z východní Kréty, etruskoidní texty z ostrova Lémnu a thrákoindní záznamy z ostrova Samothráky.

⁴ V klínopisné chetitštině (v textech z Boghazköy ze 14.-13. st. př. n. l.) a v egyptském hieroglyfickém písmě na podstavci jedné sochy v chrámu Amenhotepa III. z doby kolem roku 1370 př. n. l.

jednou z variant lineárního A písma, které bylo v 16./15. st. př. n. l. přizpůsobeno fonologické struktuře řeckého jazyka.

Lze soudit, že z asi 75 znaků tohoto písma je jich neméně než asi 45 příbuzných znakům lineárního písma B. Přesto ale vnější vzájemná podobnost příslušných znaků lineárního písma A a lineárního písma B nemusí mít v obou písmech zcela tutéž hodnotu, protože právě při přizpůsobování lineárního A písma řecké fonologické struktuře mohlo docházet k různým větším či menším hláskovým změnám.

K charakteru jazyka lineárního písma A lze uvést několik jevů: v hláskosloví se ukazuje, že znaková série vokálu *o* je v sylabári velmi málo zastoupena (někteří badatelé proto redukují systém vokálů na 4 samohlásky). Mezi další zvláštnosti jazyka lineárního písma A, který bývá také označován jako *mínojšťina*, patří: přítomnost fonologicky relevantních palatalizačních a labializačních opozicí; absence opozice znělý/neznělý; existence okluzívy interdentalního charakteru; nerozlišování hlásky *l* od *r*. V oblasti morfologie pravděpodobně existovaly protetické vokály a gramatické prefixy. Ze srovnání lineárního písma A a B, zejména jejich ideogramů, lze usuzovat o podobě mínojské slovní zásoby.

Na základě těchto zjištění byly již stanoveny rozmanité hypotézy o genetickém zařazení lineárního písma A, žádná z nich však nebyla obecně uznána.⁵ Nejspíše se jednalo o jazyk předřeckých minojských Kréťanů, kteří asi patřili k etnicky prastarému mediteránnímu obyvatelstvu, jehož jazyk byl foneticky i morfologicky značně odlišný od flektivního indoevropského jazykového typu. Možná se jednalo o jazyk protochattského nebo churritského typu, jejichž blízké příbuzné by snad bylo možné hledat v raně anatolském jazykovém prostoru.

Zvláštní bod staroegejské problematiky představuje *disk z Faistu*, kruhový hliněný kotouč z doby kolem roku 1600 př. n. l., který je na obou stranách popsán dohromady 241 otisky celkového počtu 45 piktografických pečetních obrazců. Proti dříve předpokládanému maloasijskému původu disku se nyní spíše upřednostňuje jeho souvislost s krétským kulturním prostředím. Jde zřejmě o slabičné písmo *sui generis*, které se čte nejspíše zprava doleva a směřuje pravděpodobně z okrajů doprostřed disku.

⁵ Jde o semitskou hypotézu C. Gordona a J. G. P. Besta, řeckou hypotézu V. Georgieva, který pokládá za řecké jenom texty z Ajie Triady, všechny ostatní považuje za luvijské (stejně jako L. R. Palmer). M. Finkelberg zastává názor, že LA-texty jsou velmi blízké indoevropské lykijštině z jihozápadu Malé Asie.

1.1.2. Mykénské lineární písmo B

Od jedné z variant lineárního písma A, jak již bylo výše řečeno, bylo zřejmě odvozeno lineární písmo B jako adaptace vhodná pro potřeby a účely řeckého jazyka. Texty psané tímto písmem byly nalezeny v 19 lokalitách na Krétě (Knóssos, Chania aj.), na Pelloponésu (Mykény, Tírynth, Kafkanie aj.), ve středním Řecku (Eleusína, Théby, Orchomen, Kreusida), v severním Řecku (Dimini, Volos) a konečně také na pobřeží Malé Asie v Milétu.

Většina dosud publikovaných textů je doložena na hliněných tabulkách v počtu asi 5800 dokladů; ostatních zhruba 170 nápisů se nachází na fragmentárních úlomcích váz. Hliněné tabulky a štítky pocházejí z palácových archívů v Knóssu, v Pylu, v Thébách, v Mykénách, Tírynthu a Chanii.

Tabulky byly většinou nacházeny v určitých palácových oblastech, které zřejmě sloužily hospodářským účelům. Podle J.- P. Oliviera 1967 se nápisy v palácích nacházely na čtyřech rozličných místech: ve skladištích a dílnách, ve specializovaných kancelářích pro jednotlivá hospodářská oddělení, dále v nespécializovaných velkých kancelářích a v ústředním archívu (zatím doložený pouze v Pylu).

Na objasnění lineárního písma B se podílel Angličan Sir Arthur John Evans (1851-1941), který odkryl již na počátku svých vykopávek v Knóssu (1900) první krétské hliněné tabulky s neznámým písmem. V následujících letech objevil několik tisíc dalších podobných písemných dokladů a rozdělil je do tří systémů: v tzv. *hieroglyfické písmo*, *lineární písmo A* a *lineární písmo B*.

Z chronologického hlediska zařadil nejpočetnější skupinu (lineární písmo B) do 2. pol. 15. st. př. n. l. Sám se o rozluštění písma nepokusil, a rozhodně odmítl i možnost, že by mohlo jít o řečtinu. Ani v příštích letech se rozluštění neposunulo příliš dopředu.

Zlom nastal až s úspěšným rozluštěním, ke kterému se dopracoval anglický architekt Michael George Francis Ventris (1922-1956). Na rozdíl od jiných badatelů nepostupoval Ventris tak, že by srovnával čistě vnějškově lineární písmo B s jinými písemnými systémy, ale promýšlel na základě svých vlastních zjištění podobu vzájemných vztahů mezi jednotlivými znaky lineárního písma B. Díky takovýmto úvahám začal Ventris sestavovat svou slabičnou mřížku se slabičnými hodnotami, kde ve vodorovných řádcích dominovaly počáteční konsonantické hláskové hodnoty a ve svislých sloupcích koncové vokalické hodnoty.

Tímto a dalšími postupy se Ventris snažil dosáhnout úspěšného rozluštění písma. Až do jara roku 1952 byl však přesvědčen, že se pod lineárním písmem B skrývá jazyk podobný

etruštině. Celkem většina badatelů pak zastávala názor, že se pod krétskými písmi skrývají jeden nebo dva dosud neidentifikované neindoevropské jazyky „minojského“ charakteru.⁶ Ventrisovi se později podařilo sestavit spolehlivý slabičný klíč pro interpretaci textů lineárního písma B. Na základě tohoto systému došel Ventris nakonec k závěru, že jak pylské, tak i knósské nápisy na tabulkách jsou napsány v řeckém jazyce.⁷

Řečtina, která vycházela z mykénských textů při aplikaci Ventrisova slabičného klíče, byla ale řečtina poměrně dost zdeformovaná, ne nepodobná jazyku klasického písma kyperského. Dlouhé a krátké samohlásky se nerozlišují; druhá hláska dvojhásky se obvykle zachycuje jen u u-ových diftongů; u většiny okluzivních souhlásek se nerozlišuje mezi znělými, neznělými a aspirovanými; pouze u dentál se vnímá na jedné straně znělé *d* od neznělého *t* a aspirovaného *th* na druhé straně; v písemném projevu neexistuje rozdíl mezi *l* a *r*; zdvojené souhlásky jsou psány jako jednoduché; hláska *h* se ve většině případů nevyznačuje; souhlásky *l*, *r*, *m*, *n*, *s* se neznačí, jestliže stojí ve větě před jinou souhláskou, na konci slova se nepíše žádná souhláska; v ostatních případech se obě části souhláskové skupiny označují tak, že se mezi ně v písmu navíc vsouvá ta samohláska, která následuje po celé skupině souhlásek.

Písemný systém, který se řídil těmito pravidly nebyl ovšem s to postihnout bohatství řeckých souhláskových skupin ani rozmanitost všech řeckých samohláskových a dvojháskových nuancí, a tak jednotlivé výrazy z lineárních textů (pokud jsou přepsány podle Ventrisova klíče) dovolují někdy větší počet relevantních interpretací.

⁶ Pouze malá skupinka vědců, především anglický archeolog A. J. B. Wace, se domnívala, že alespoň tabulky z Pylu (spadající až do doby kolem r. 1200 př. n. l.) jsou psány řeckým jazykem. Bezpečný důkaz pro tento názor ovšem mohl vzejít až z úspěšného rozluštění písma samého.

⁷ Připojil zde novou slabičnou mřížku a na začátku června 1952 navázal těsný kontakt s Johnem Chadwickem (1920-1998), klasickým filologem z Cambridge. Spolu pak pracovali na mnohých člancích, studiích a pokračovali v dalším luštění.

1.1.3 Gramatika mykénštiny⁸

Fonologie

a) samohlásky

Doloženo je mnoho příkladů střídání *e/i* (*atemito/atimite* = *Artemitos/Artimitei*), zdá se, že tento jev se uplatnil zvláště u neřeckých slov, která mohla mít umístěnou samohlásku uprostřed dvou souhlásek. Příliš se nevyskytuje záměna *i/u* a také *o/u* (*apu* má zcela odlišný význam od *apo*).

Mykénština měla také ve veliké oblibě hiáty, přičemž neexistují spolehlivé doklady o kontrakci samohlásek.

b) souhlásky

Znělé aspiráty se staly již neznělymi, jak je to ukázáno na užití hlásky *t*, která reprezentuje τ i θ (*tukate* = *thugater*, *teo* = *theos*) ve srovnání s hláskou δ . Existence celé řady „syllabogramů“, tradičně přepisovaných jako *qa*, *qe*, *qi*, *qo*, které jsou odlišné od labiál a dentál, je důkazem, že tyto byly ještě fonematically rozdílné. Všeobecné mínění je, že tyto fonémy byly ještě foneticky labio-velární. K dispozici je ale pouze málo dokladů o vývoji labiál (*ipopoqoi* = *hippophorg(w)oihi*, *pereqota/qereqota*, *opeqa/oqeqa*).

Dalším jevem je regresivní disimilace: *kw* – *g(w)* > *pp* – *g(w)* a regresivní asimilace: *kw* – *ph* > *pp* – *ph*. Důležitá je také asibilace *t(h)i* > *si*: *pasi* < *bhati*, *rawakesijo* = *lawagesios*, *koruto* = *koruthos*, *ekosi* = *ekhonsi* < *ekhonti*.

Mykénština všeobecně vykazuje tendence k celořecké aspiraci počátečního antevokálního a intervokálního *s*. Souhlásková skupina *sm* přežila *akasama* = *aiksmans*. Asimilace je zjevná ve slovech typu *popi* = *pop-phi* < *pod-phi*, *ekamapi* = *ekhmap-phi* < *ekhmat-phi*.

⁸ PALMER, R. L. *The Greek Language*. University of Oklahoma Press, 1996, s. 38-52.

Morfologie

a) podstatná jména

Na úvod je třeba říci několik slov o pádové koncovce *-phi*. Tento sufix se většinou užíval u všech tříd substantiv v instrumentálu plurálu, vyjma o-kmenové deklinace. Tato koncovka se přidávala přímo ke kmeni, odtud vznikla asimilace konzonantického kmene: *popi = popphi* < *pod-phi*.

Koncovka byla používána i pro duál, ale toto užití je v některých případech spíše sporné. Jinou postpozicí, která byla opět přidávána přímo k akuzativu je *-de*: *posidaijode = Posidahion-de*, *dikatade = Diktan-de*, *woikode = woikon-de*. Velmi pozoruhodná je také zájmenná podoba slova *ude*, původ lze hledat již v protořeckém tázacím *q(w)u*. Lze uvést například výraz *ἄλλυ-δε*, který se skrývá u Homéra v *ἄλλυδις*.

V o-kmenech jsou *-os*, *-on*, *-oio*, *-oi* převzaté, pouze genitiv má distinktivní funkci. Lokativ na *-ei* je ve slovech *woke = woikei* a *didakare = didaskalei*. V množném čísle jsou *-oi*, *-on* a *-on* pouze předpokládány. Dativ je zakončen na *-o-i*: *teoi* (možno interpretovat jako *theoih* < *theoisi*). Instrumentál plurálu na *-o* pravděpodobně skrýval zakončení *-ois*: *opoqo = opoq(w)ois*.

Ženské a-kmeny mají duál zakončený též na *-o*. Genitiv plurálu pak končí na *-ao = -aon* a dativ plurálu na *-ai = -aihi* nebo *-ahi* (*aketirijai*). Nominativ plurálu je potom jednoduše zakončen na *-ai*, toto zakončení je jisté podle *ra = rai* ve slově *kutera*.

Mužské a-kmeny mají normální řecké skloňování s genitivem singuláru na *-ao*, ovšem nelze přesně stanovit, zda nominativ singuláru byl zakončen na *-s*. Za povšimnutí stojí nominativ duálu substantiva *egetae*, podle všeho výpůjčka ze souhláskových kmenů.

Zdá se, že souhláskové kmeny má až normální řecké skloňování, vyjma dativu singuláru na *-e = -ei* (*diwe = Diwei*), které převládá nad *-i*. Pouze v textech z Mykén je koncové *-i* vcelku běžné. S-kmeny středního rodu ve všech dokumentech lineárního písma B preferují *-i*: *wetei = wetehi*. V duálu se pak vyskytuje nominativ a akuzativ na *-e* (*dopad = dupaje*, *mezoē = megjohe*).

Plurál reprezentují obvyklé řecké koncovky *-e = -es*, *-a = -as*, *-o = -on*, *-si = -si*.

Pro i-kmeny existuje pouze podoba *potipi = portiphi*, u u-kmenů je zachován jen plurál *taranuwe = thranues*. Kmenová alternace *-u/-eu* je snad doložená ve slově *iju = hius*. Časté eu-kmeny vykazují běžnou deklinaci s *-ew-* v nepřímých pádech a v dativu plurálu: *kakeu = khalkeus*, *kakewe = khalkewes*.

b) přídavná jména

Jediným doloženým typem je zděděný sufix *-jos-*, *-tero-*, který je ale omezený pouze na své původní užití v některých slovech (*wanakatero*, *zawetera*). V nominativu singuláru pravidla výslovnosti nedovolují rozhodnout se, jestli zakončení bylo *-jos* nebo *-jon*, nicméně druhá varianta je obecně více preferována.

c) zájmena

Příklonka $\mu\upsilon\nu$ odpovídající Homérovi se vyskytuje například ve spojení *demodemi pasi* = *damosdemin phasi*. Dále zájmeno *pei* je evidentně třetí osoba instrumentálu plurálu (fráze *meta pei*). Tvar *autojo*, jedná se o zřetelný genitiv singuláru, se našel na tabulce, která obsahovala spíše nepřesné údaje, zatímco *auto-* je k dohledání jako první část vlastních jmen (*autoteqajo* = *Autotheg(w)aios*). Z ukazovacích zájmen je jediným jasným příkladem pouze *toi ereutera* = *toihi*. Formy lokativu *toe*, *tome* jsou jen domnělé. Zdvojená podoba *toto* je patrná v ustáleném slovním spojení *totoweto*.

Ukázky vztažných zájmen jsou *o-/jo-* (*jodososi*). Také je možná souvislost *ote* s *oqe*, jež se vyskytovalo ve frázích jako *oqe erase*. Forma *joqi* = *jo(d)qi(d)* je pak ve spojení typu *joqi wotomo pere* = *jo(d)qi(d) W. pherei*, ovšem přesná podoba je značně nejistá.

Zájmenná adjektiva *toso-/tosode* byla pravděpodobně přepisována na *tossos/tossosde*. U mykénské *tosone* je poměrně nejisté, zda se jedná o ukazovací zájmeno s připojenou částicí jako u thessalského $\delta\upsilon\epsilon$, nebo ne.

d) číslovky

Dativ *eme* = *hemei* zřetelně ukazuje, že slovo „jeden“ *hems* < *sems* si stále podrželo hlásku *-m-* v nepřímých pádech. Dva tvary pro číslovku „dva“ jsou doložené: *dwo* a lokativ/instrumentál *duwoupi*. Ostatní tvary jsou nejisté, ale je možné, že pro genitiv a dativ bylo používáno slovo *dwoun* (na základě arkadského duálu $\delta\iota\delta\upsilon\mu\omicron\iota\upsilon\nu$). Pro číslovku „tři“ je k dispozici jen dativ *trisi*. Komponent *tri-* se potom nalézá v *tirijowe* = *triowes* a *tiripo* = *tripos*. Pro „čtyři“ existují kombinované tvary (*qetoropopi* = *q(w)etro-popphi*, jedná se o instrumentál plurálu, *qetorowe* = *q(w)etrowes*). Dále byla stanovena podoba číslovky „šest“ (*wepeza* = *wespegja* < *wekspedja*) a číslovky „devět“ (*enewopeza* = *en(n)ewopegja*).

e) slovesa

Přímnožek chybí s jedinou výjimkou *apedoke* (v porovnání s *apudoke*, *doke* = *doke*, *dekasato* = *deksato*, *epidato* = *epidasto*, *qirijato* = *q(w)riato*, *teke* = *theke*).

Reduplikace v perfektu nevykazuje žádné neobvyklé zvláštnosti: *dedemeno* = *dedemeno*, *dedomena* = *dedomena*, *epidedato* = *epidedastoi*. V přítomném čase se dochovalo například: *didosi* = *didonsi*, *didoto* = *didontoi*.

Třetí osoba singuláru i plurálu přezentu a perfekta jsou psané se zakončením *-to*, to je interpretováno jako *-(n)toi*, které se pak objevuje v arkado-kyperském dialektu: *euketo* = *eukhetoi*, *(o)uruto* = *wruntoi*, *epidedato* = *epidedastoi* aj.

Zakončení pravidelných sloves v aktivu je zcela běžné: *eke* = *ekhei*, *ekosi* = *ekhonsi*, *operosi* = *ophelonsi*. Co se týče nepravidelných sloves, ty pak mají tendenci k alternaci hlásek (ablaut): *kitijesi* = *ktiensi*, jiné známé formy jsou: *(jo)ijesi* = *hiensi*, *ijeto* a *apieke* = *aph-ieke*.

Podoba budoucího času byla následující: *dose* = *dosei*, *(jo)lososi* = *dosonsi*, *zesomeno* = *gjessomenoi*.

Aorist aktivní se vyskytoval takto: *doke* = *doke*, *teke* = *theke*, *apieke*, *(jo)oporo* = *ophlon*. Je zvláštní, že zřejmě nebyly tvary, které by byly tvořené pomocí přípony s hláskou *s*, sigmatický je pak pouze střední rod slovesný (*dasato* = *dassato*, *dekasato* = *deksato*).

Perfektum mohlo mít zhruba tyto podoby: *epidedato* = *epidedastoi* či *qeqinoto* = *g(w)eg(w)inotoi* nebo *eeto* = *(h)ehentoi*.

Infinitiv se vyskytoval spíše v nestažené podobě s *-ee* = *-ehen*: *ekee* = *ekhehen*, *anakee* = *anagehen*, *wozee* = *worgjehen*, *eree* = *erehen*.

Velmi často byla užívána participia přezentu aktiva: *ekote* = *ekhontes*, *ijote* = *iontes*, *opereta* = *ophelonta*, *wozo/wozote* = *worgjon/worgjontes*; přezentu média: *kitimena* = *ktimena*, *oromeno* = *horomenos*; futura: *zesomeno* = *gjessomenoi*; aoristu aktivního: *akerate* = *agerjantes* a aoristu mediálního, obzvláště v osobních jménech: *kurumeno* = *Klumenos*, *pirameno* = *Philamenos*; dále potom perfekta: *araruwoa* = *ararwo(h)a*, *araruja* = *araruia*, *keketuwoe* = *kekethwoes*.

Slovesná adjektiva obsahovala skupinu *-to-*: *akitito* = *aktitos*, *kakodeta* = *khalkodeta*. Překvapující je výskyt gerundia *qeteo/qetejo/qetea/qetea*, jež je v kontrastu se slovem *ono*.

Sloveso „být“ mělo následující tvary: *eesi* (oni jsou), *eo/eote* = *ehon*, *ehontes* (participium), *essontoi* (oni budou), tento tvar je ale nejistý, potom ještě *-ape* = *apes* (on nebyl).

Důležitá pro určení vztahů mezi dialekty je konstrukce, ve které se objevuje předložka *paro*. Vyjádření jako *eke onato paro ... pomene* se většinou dají poměrně dobře přeložit, ale o významu lze mnohdy diskutovat.

f) rozmanitá specifika mykénského jazyka

Patronymická adjektiva jsou používána místo podstatných jmen v genitivu: *etewokereweijo = Etewoklewehios* (syn Eteocla). Látková adjektiva obsahují alternace typu: -*ejo/a-* a -*ijo/a-*: *raeja = laheia*, *weweea = werwe(h)e(h)a*, *kakejapi/kakijo = khalkaiaphi/khalkio*. Přídavná jména mající souhláskovou skupinu -*went-* jsou dosti frekventovaná, obzvláště pro feminina je tvar úplný: -*wessa*. Tento sufix je přidáván přímo ke kmenové souhlásce: *pedewesa = pedwessa*, *toqidewesa = torq(w)idwessa* atd.

Předložky (slovní předpony) stojící za povšimnutí jsou *ano* (pouze ve výrazech jako *anoqota*, *anomede*). Koncové *o* se nacházelo také u předložky *paro* (jinde se vyskytuje *para*). Dále potom se lze setkat s *apu* (*apu kekaumeno*); s *peda* (*peda watu = peda wastu*); s předložkou *opi*, která se uplatnila hlavně ve složeninách *opidamijo*, *opiara = opínala*. Výraz *posi* či *porsi* se v určitém spojení používal v adverbialním významu: *ouqe anija posi*.

Celkem překvapivé je, že texty lineárního písma B opomíjejí jakékoli formy, které by odpovídaly $\kappa\acute{\alpha}/\kappa\alpha\varsigma$, ačkoli příklonka -*qe* je zcela běžná.

Záporka *ou* je vždy psaná jako předklonka.

1.2. Řecké dialekty v době temných staletí a v archaické době⁹

Když mykénská civilizace dospěla k svému vrcholu během 12. st. př. n. l., bylo lineární písmo B hlavním nástrojem centralizovaného palácového hospodářství, neexistují ale důkazy, že by se ho rovněž používalo mimo okruh palácových písařů. Tedy toto písmo bylo pevně vázáno na veškeré aktivity, které se v paláci odehrávaly. Proto, když došlo ke zničení této společnosti, zanikla také funkce tohoto písma. Po tomto pádu následovalo temné období bez literárních památek, došlo také k poměrně značnému snížení počtu populace. Tato etapa pak trvala zhruba po dobu čtyř století. Když se literární gramotnost opět obnovila prostřednictvím Féniciánů, byla lingvistická mapa Řecka velmi odlišná a pestrá. Kromě přísně jednotného mykénského kancelářského jazyka bychom mohli objevit spousty místních

⁹ BARTONĚK, A. *Prehistorie a protohistorie řeckých dialektů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1987, s. 125-153.

dialektů, tento vývoj pak odpovídal historickým událostem a zvrátům. Politická nejednotnost odpovídala extrémní roztržitésti dialektů, protože každé centrum mělo své vlastní individuální nářečí, nicméně i přesto se tato jazyková rozmanitost zformovala do čtyř zcela odlišných skupin, a to především na základě územního rozdělení, jež se týkalo obzvláště pobřeží Malé Asie a přilehlých ostrovů.

Předpokládá se tedy, že hlavní skupina dialektů se vyvinula okolo roku 1100 př. n. l., v době invaze Dóřů.¹⁰ Řecký jazyk se v té době členil složitými cestami do mozaiky nářečních skupin, dialektů a subdialektů, jejichž utváření i další vývoj podléhaly nejrozličnějším jazykovým i mimojazykovým vlivům.

Někteří vědci, jako například A. Meillet, se domnívali, že historie řeckých dialektů je pevně spojena s průběhem druhé řecké kolonizace. Ta začala v 8. st. př. n. l. a jejím následkem byly řecké dialekty a řecká kultura rozšířeny po celém Středomoří a Černomoří až po libyjské pobřeží Afriky. Velmi efektivními činiteli v tomto procesu pak byly nově vznikající městské státy. Osadníci se zpočátku spokojili s dialektem mateřského města, institucemi, kultury, kalendářem a abecedou. Později v příhodné době ale vyvinuli své vlastní specificky jedinečné dialekty.

1.2.1. Arkado-kyperská nářečí

V 1. tisíciletí patřily do této nářeční skupiny arkadština (střed Peloponésu), kyperština (Kypr), a snad i pamfylština (Pamfýlie v Malé Asii).

Kyperský dialekt staré řečtiny je téměř výlučně doložen v textech psaných tzv. klasickým písmem kyperským. Toto písmo je známo ve dvou základních variantách – v pafské a v obecně kyperské. Mezi oběma variantami jsou poměrně značné rozdíly (v oblasti Pafu se psalo většinou – tak jako v Égeidě – zleva doprava, jinde obvykle zprava doleva). Ani v klasickém písmu kyperském se nepoužívá ideogramů.¹¹ Na rozdíl od lineárního písma B, při jehož používání k zachycování slov se hledělo hlavně k tomu, aby se především zachytily všechny samohlásky jakožto základní složky slabik (v klasickém písmu kyperském jsou ale zachycovány i souhlásky). Tak se v lineárním písmě B píše slovo *anthrōpos* jako *a-to-ro-qo*, ale v klasickém kyperském písmu jako *a-to-ro-po-se*. Základy k rozluštění tohoto kyperského písma položil roku 1872 Angličan G. Smith.

¹⁰ Pojem „invaze Dóřů“ pochází z díla *Die Dorer* Karla Otfrieda Müllera posíleného ještě o lingvistickou studii Paula Kretschmera. Podle Kretschmerovy teorie vznikla řečtina a hlavní skupina dialektů mimo Řecko, do kterého byla přinesena až během invaze. Příchod Dóřů pak byl poslední vlnou této invaze.

¹¹ Grafický (neobrazový) znak označující pojem nezávisle na tom, jak se pojmenovává.

Klasické písmo kyperské tedy bylo poslední částí egejských slabičných písem a udrželo se téměř až do konce 3. st. př. n. l., kyperský dialekt se pak vyvíjel téměř bez kontaktu s jinými řeckými dialekty.

Za dialekt achajského typu bývá pokládána *pamfylština*. Nápisné doklady (doložené v hojnější míře až od 4. st. př. n. l.) tohoto nářečí vykazují shody především s Kyprem, ale lze objevit i některé prvky dórské a aiolské. Pamfylština stejně jako kyperština není literárně doložena.

Snad pouze *arkadština* se z achajských dialektů rozvíjela v řeckém nářečním prostředí, i ona ale byla dosti izolována v hornatém středu Peloponnésu. Nápisně je poměrně dobře doložena; její nejstarší nápisy pocházejí až z poloviny 6. st. př. n. l. a jsou většinou celkem krátké. Literární doklady taktéž nemá.

1.2.2. Iónsko-attická nářečí

V Attice a blízkých ostrovních oblastech došlo po pádu mykénské civilizace k definitivnímu zformování iónštiny jakožto východiska iónsko-attických dialektů. Jejich odlišení od ostatních nářečních skupin bylo důsledkem celé řady společných iónsko-dórských izoglos.¹² Díky migraci Iónů z evropské pevniny do střední části maloasijského pobřeží (pozdější Iónie) došlo k rozčlenění iónštiny do tří nářečních oblastí: attické, eubojské a východoiónské.

Attičtina je poměrně brzy doložena nápisně (váza z Dipylu¹³, asi 8. st. př. n. l.), její literární doložení je ale pozdějšího data. Za prvního známého literárně činného autora, který používal atičtinu, je považován Solón (zač. 6. st. př. n. l.), v jehož elegiích ale ještě převažuje epická iónština. Attičtina se literárně prosazuje teprve u attických dramatiků (Aischylos, Sofoklés, Eurípidés, Aristofanés) a během 5.-4. st. př. n. l. se stává primárním dialektem a pokrývá i prozaickou tvorbu (sofisté, Thúkýdidés, Xenofón, Platón, Aristoteles, Démostenes aj.). Užívání tohoto dialektu bylo celkem dlouho omezeno pouze na Attiku, protože Athéňané se o kolonizační činnost začali zajímat až později. Ovšem po řecko-perských válkách s rozvojem délského námořního spolku dochází k athénské politické expanzi, to poté vedlo k značnému rozšíření attičtiny i mimo Attiku; hlavní expanze attičtiny ale spadá až do helénistického období, kdy se tento dialekt stává jazykovým základem, z něhož vyrůstá

¹² Čára ohraničující na mapě území, kde se vyskytuje určitý nářeční jev, a oddělující je od území, kde se nevyskytuje; zkoumá zeměpisné rozšíření jednotlivých jazykových jevů.

¹³ Významné řecké město na západním pobřeží Peloponnéského poloostrova.

hellénistická *koiné* – řečtina, která ovládne převážně v oblastech Blízkého východu závěrečná století 1. tisíciletí př. n. l.

Na rozdíl od attičtiny je *eubojšťina* doložena jen nápisně, a to texty z různých období. Eubojšťi Řekové z Chalkidiky a Eretrie byli mezi prvními řeckými kolonisty (již od zač. 8. st. př. n. l.). Tato činnost je přivedla do východního Středomoří, kde se usadili a patřili zde k hlavním prostředníkům při vzniku řecké abecedy z foinických zdrojů.

Subdialektem *východní iónštiny* je kykladská iónština, která je doložena mnohými nápisy z Kykladských ostrovů, archaické nápisy jsou zejména z Paru a Thasu. Kolonizační zájem kykladských obyvatel směřoval do severní Egeidy k thráckému pobřeží.

Poměrně dobrá je také znalost maloasijské iónštiny z nápisů i literárních textů. Z hlediska literárního doložení patří tato iónština k nejdříve doloženým řeckým dialektům, i když epické básně Homéra jsou složeny v epické iónštině, která v sobě spojila nejrozličnější jazykové prvky, aiolské, iónské, achajsko-mykénské. Tento homérský jazyk je později napodobován i v básních například elegiků. Blíže skutečné maloasijské iónštině stál jazyk iónské filosofické prózy; ale ještě i dílo Hérodota z Halikarnassu v 5. st. př. n. l. je složeno v tzv. „pestré iónštině“, která přesně neodráží žádný konkrétní iónský subdialekt. Nejproslulejšími kolonisty byli z maloasijských Iónů Míléťané, kteří podle antické tradice založili kolem 50 až 90 osad. Realizovali se především v oblasti Helléspontu, Propontidy, Bosporu a při březích Černého moře. Na všech těchto územích se zpočátku hovořilo maloasijskou iónštinou, pozdější nápisné doklady ale již postrádají specifické iónské rysy.

1.2.3. Aiolská nářečí

Mezi tato nářečí patří *thessalština* (východní a západní thessalština), která je doložena pouze nápisně, a to od 6. st. př. n. l. (literární doklady nemá).

Pod silným vlivem maloasijské iónštiny byla *aiolština* z ostrova *Lesbu*, která se vyvíjela zpočátku v izolaci od ostatního aiolského světa, což vedlo k zachování jisté řady jazykových specifik. Lesbická je nápisně doložena spíše pomálu (nápisny jsou krátké a kusé). Přitom má ale tento dialekt bohatou literární tradici. Svou lyriku v něm skládali Alkaios a Sapphó. Jazyk této aiolské lyriky velmi ovlivnil výrazové prostředky dórské sborové lyriky a byl napodobován v rozmanitých lyrických útvarech skládaných v pozdějších dobách.

Nejvíce byla z aiolských nářečí řeckým vlivům vystavena *boióština*, která byla v těsném kontaktu se západořeckými dialekty. Na druhé straně měla i styky s attičtinou a eubojšťinou. Boióský dialekt je nejbohatěji doložen a oplývá také značným množstvím

archaických nápisů, třebaže většinou krátkých. Je možné, že Boiótie patřila k raným centrům řecké poezie, narodil se zde Hésiodos (psal ale epickou iónštinou), boiótského původu byli i Pindaros a básnířka Korinna. Informace pro poznání tohoto dialektu nám poskytují také různé glosy a starověké gramatiky. Užívání boiótštiny se omezovalo na samotnou Boiótii; Boióťané se neúčastnili řecké kolonizace. Tento dialekt se od 6. st. př. n. l. dostával do čela vývoje v řeckém vokalizmu a v mnohém předznamenával pozdější vokalický vývoj v helénistické řečtině.

1.2.4. Dórská nářečí (západořecká)

Jak už bylo dříve pojednáno, doba po pádu mykénské civilizace je obdobím mimořádné expanze především západních Řeků. Dórové jednoduše nabývají převahu v mnoha krajinách středního Řecka, převrstvují starší achajské obyvatelstvo na celém Peloponnésu a rychle se přesouvají ve velkém oblouku přes jihoegejské ostrovy, zvl. Krétu, Rhodos, až na maloasijské pobřeží (Knidos, Halikarnassos).

Uvnitř dórských dialektů došlo k poměrně složitému členění. Lze hovořit o několika nářečních skupinách a podskupinách.

I. Doris mītor („mírná dórština“)

1. *Sarónská dórština*, která byla jakýmsi prototypem mírné dórštiny, lze u ní postřehnout také podobnost s attičtinou. Zformovala se při březích Sarónského zálivu (Korinthie, východní část Argolidy, ostrov Aigína).

Sarónské dialekty jsou až na megarštinu celkem dobře nápisně dochovány. Korint'ané a Megařané se velmi aktivně podíleli na kolonizační činnosti.

2. *Severozápadní dialekty* zabíraly následující krajiny: Fókis, Lokris, Aitólíi, Akarnánii, Épeiros, Dóris, Mális.

Nejbohatší nápisný materiál máme z Delf, ojedinělé nápisy pocházejí i z dódónské věštiny v Épeiru. Literární doklady z této oblasti nejsou k dispozici.

II. Jihodórské dialekty

1. *Elejská podskupina* byla pokračováním staré elejštiny, která je doložena hlavně památkami z Olympie.

2. *Doris media* („střední dórština“)

3. *Doris severior* („přísná dórština“), ke které náleží krétština, kýrénština (nářečí thérských osad na libyjském pobřeží), lakónština s messénštinou a achajština na severu Peloponnésu.

Po stránce literární je patrně nejlépe doložena lakónsko-messénská podskupina (sborová lyrika Alkmána a elegie Tyrtaia).

1.3. Jazyk Homérových eposů¹⁴

Homér je obecně považován za autora (ať již byl skutečnou či fiktivní postavou) epických básní *Ilias* a *Odysseia*, ve kterých pravděpodobně umně spojuje obraz mykénského světa s „temnými“ staletími, jež následovala po jeho rozpadu, a konečně také realitu básnickovy současnosti. Specifický jazyk těchto textů je v postatě přenesená archaická východní iónština, ta je ale obohacena o prvky aiolštiny a o řadu poměrně nápadných archaismů, které nebyly charakteristické pro žádný jiný dialekt či region.

Tato jazyková umělost nebo také strojenost je vysvětlována pomocí argumentů, že řecká epická tradice byla nejdříve ústní (kořeny lze najít jistě již v době bronzové), poté prožívala celkový rozkvět, který dosáhl svého nejvyššího vrcholu právě sepsáním těchto dvou eposů během 8. st. př. n. l. v iónské oblasti. Směs dialektů a archaismů je totiž typická pro ústní přednes básní. Tato ústní dikce se postupně přirozeně vyvinula v strukturu ustáleného a pravidelného metra, které se stalo podpůrným prostředkem pro celkovou kompozici a stopy. Vznikají nám tím jakési epické formule, které v básních vytvářejí vlastní a velmi svérázný systém gramatiky. V této gramatice pak není základní jednotkou slovo, ale právě ona zmíněná formule (ať už ji reprezentuje verš, nebo pouze jeho část). Tyto formule se opětovně vracejí ve stejné podobě, a to ve značně vysokém počtu typických situací. Schémata se tedy opakují a různě se kombinují.

Obě básnické skladby mají složitou a promyšlenou strukturu i paralely ve své perspektivě; mají své jádro, z něhož vycházejí motivy a nitky vyprávění, mají svůj dominující tón. Mají konečně svou jednotu spočívající hlavně v metru svého verše (daktylský hexametru), který je typický pro archaický svět a neoddělitelně spojený s praktickým provozováním veřejných recitací.

¹⁴ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London: Longman, 1997, s. 17-21.

Ačkoli tento vykonstruovaný jazyk nemohl nikdy být mluveným dialektem žádného regionu, zdůrazňuje se, že základy epické gramatiky a dikce byly předmětem běžné modernizace a byly ve shodě s dobovou mluvenou řečtinou určitých lokalit, kde epičtí básníci a zpěváci pracovali, i když s archaickými i cizími formami dialektů. V případě básní Homéra se jedná o východní íónský dialekt 8. st. př. n. l., který poskytl poslední vrstvu pro jazykovou konstrukci, jež je podepřena dalšími více tradičními prvky. Až když se tradice posunula od tvůrčí fáze k ústnímu přednesu, mohlo dojít také k samotnému sepsání Homérových básní, a to během konce 8. st. př. n. l. nebo začátkem 7. st. př. n. l. Tyto skladby se pak staly jakýmsi definitivním textem pro recitaci a jazykovým modelem, který inspiroval mnohé literární kompozice. První řecký literární dialekt byl tedy vytvořený, jeho vliv a dopad pak byly nesmírné a trvajících.

Prestiž, která doprovázela Homérovu básně v antice, byla jistě zasloužená. Tyto básně byly vnímány jako ztělesnění podstaty řecké kultury a velmi rychle se staly jakýmsi základním kamenem tradičního vzdělávání všude v celém Řecku. Lingvistické přednosti, všeobecně obdivované, přirozeně ovlivnily řecký pohled na jazykovou kvalitu poezie, a to na mnoho let dopředu.

Využívání několika dialektů smíšených v jediném textu (tj. obecný místní dialekt vedle tradičních básnických prvků) se rychle stalo charakteristickým znakem pro další modely poezie, ty se začaly objevovat během 7. st. př. n. l. Přes tyto skutečnosti ale nelze říci, že by raná řecká poezie byla neoriginální. Naopak, vývoj inovovaných žánrů a nových literárních dialektů je příznačný hlavně pro mladší období 5. st. př. n. l.

1.4. Hérodotos a raná íónská próza¹⁵

Hérodotos se narodil těsně před Xerxovým vpádem do Řecka (r. 480 př. n. l.) a žil až do doby po vypuknutí peloponnéské války (r. 431 př. n. l.). Jeho rodina pocházela z Kárie (dnešní jihozápadní Turecko), otec Lyxes a strýc Panyassis měli oba kárská jména, ale Hérodotovo rodiště byl Halikarnássonos, který byl dórskou osadou a poté přešel pod íónskou nadvládu. Následoval útek Hérodota s celou jeho rodinou na ostrov Samos, který jim poskytl útočiště. Pak Hérodotos začal poměrně intenzivně cestovat, jeho cesty ho zavedly do Egypta a odtamtud via Phoénicia podél Eufratu do Babylonu. Při jiné příležitosti navštívil Aegeidu a

¹⁵ PALMER, R. L. *The Greek Language*. University of Oklahoma Press, 1996, s. 142-152.

Skythii. Tyto „vyhlídkové“ cesty mu spolu s geografickým a etnologickým materiálem, který začlenil do svých velkých Dějin, poskytly hlavní téma, jímž byl letitý boj mezi Evropou a Asií, který vyvrcholil válkami s Persií.

Jeho zvědavost a světa znalý rozhled se odrazily v cizích slovech, která sbíral během svých cest: například egyptské (κυλλῆστις, druh chleba), perské (ἀκινόκη, krátký meč), médské (σπάκα, pes), skythské (ἄσχυ, druh ovocné šťávy) a fryžské (βέκος, chléb). Hérodotos také ukazuje své znalosti technických termínů z řeckých dialektů.

Velmi důležité jsou atticismy, které dokumentují Hérodotův dlouhý pobyt v Athénách, jež byl pro něho v mnohém směrodatný. Tam se totiž Hérodotos spřátelil se Sofoklem a aktivně se podílel na tehdejšímu intelektuálnímu a uměleckému životě. Účastnil se osídlení Thúrií, pro něž Periklés, jakožto iniciátor této nové kolonie, získal některé z nejvýznačnějších osobností své doby (sofistu Prótagora, architekta Hippodáma z Mílétu). Attický vliv je potvrzený u řady slov jako: ἐπ' αὐτοφόρω ((chytit) při činu) nebo δωροδοκέω (vzít úplatek). U některých slov je dále patrný vliv tragédie: δειματώω (vystrašit) a δρόμημα (běžící, běh). Attický technický výraz z právní oblasti je například ἀπολογέομαι (hájit se).

Pro popis krajiny a lidí, s kterými se Hérodotos setkal, používá prostý a jednoduchý styl svých předchůdců žánru *periegesis*. Na druhé straně se ale v jeho díle setkáme i se zvláštním kouzlem a s bohatou zásobou pověstí (včetně těch nejprapodivnějších), které jsou vyprávěny prostým jazykem a stylem, v němž se kupí fráze okolo jednoduché syntaktické konstrukce hlavního tématu věty. Gramatické rysy iónské prózy jsou odrazem nápisů.

Hérodotův jazyk lze popsat jako mozaiku, v níž jsou patrné otisky Homéra, různých bájí, sofistů a iónštiny s attičtinou. Snad tento kaleidoskopický charakter přivedl antické kritiky k tomu, že Hérodotův způsob vyjadřování hodnotili jako ποικίλη.

2. Vliv attičtiny v 5. a 4. st. př. n. l.

2.1. Role Athén v 5. st. př. n. l.

Athény, jejichž vliv v řeckém světě byl posílen zejména úspěchem athénských lodí v bitvě u Salamíny roku 480 př. n. l. během řecko-perských válek (500/499 - 449 př. n. l.), se dostávaly stále více do popředí. Athéňané měli vedle Spartánů největší zásluhy při odražení perské agrese. Roku 478/477 byla z athénské iniciativy založena námořní aliance řeckých obcí, jejímž primárním cílem byla ochrana řeckých zájmů proti perské říši, ale i odvěta za škody způsobené perskými útoky. Centrem tohoto společenství Athén a jejich spojenců byla Apollónova svatyně na ostrově Délu, jež byla tradičním iónským kultovním střediskem (Iónové byli nejpočetnější složkou řeckého obyvatelstva na maloasijském pobřeží a na ostrovech v Egejském moři; Athéňané s nimi byli spojeni kmenovými svazky).

V této svatyni byla uložena pokladna, do níž členské obce přispívaly na výstavbu loďstva. Představitelé spojeneckých obcí se scházeli jednou do roka, přičemž každý z nich měl jeden hlas. Členské státy byly i nadále formálně samostatné, ale ve skutečnosti se staly na Athénách závislými, ať již šlo o rozmanité poplatky či o různá omezení. Athény navíc často zasahovaly i do vnitřních záležitostí jednotlivých států. Tato situace nevyhovovala mnohým ze spojeneckých obcí, takže zejména v druhé polovině 5. st. př. n. l. docházelo v délském spolku k častým projevům nespokojenosti. Známý je případ Mytiléňanů z ostrova Lesbu, kteří se pokusili roku 428 př. n. l. o odtrhnutí od spolku. Athény reagovaly vysláním vojenské výpravy, která obsadila město Mytilénu. Toto území pak Athéňané rozdělili mezi své občany a založili tam tzv. *klérúchii*.¹⁶

Koncem řecko-perských válek a zabezpečením svobody maloasijských Řeků bylo dosaženo cíle, který si délský spolek původně stanovil. Athéňané ale nebyli ochotni rozpustit společenství, které bylo jedním z hlavních zdrojů jejich hospodářského růstu a základem jejich politické moci. Tak se v Řecku stále zřetelněji rýsovaly dvě mocenské skupiny, athénská námořní aliance a Lakedaimoňané a jejich spojenci - peloponéský spolek¹⁷ v čele se Spartou.

¹⁶ Klérúchie, tj. osady athénských občanů, kteří získali údíly půdy (kléry) na území ležícím mimo Attiku. Na rozdíl od apoikie, která se stávala samostatným městským státem, byla klérúchie nedílnou částí obce, která ji založila. Noví osadníci zůstávali i nadále athénskými občany. Viz BARTONĚK, A. *Odyseové na mořích historie*. Praha 1976, s. 160-162.

¹⁷ Toto společenství vzniklo v 6. st. př. n. l. a v době války si v něm Spartáné udržovali vojenské velení a rozhodující vliv. Největšího rozsahu nabylo až po peloponéské válce, rozpadl se roku 371 př. n. l., kdy Théby porazily Spartu v bitvě u Leukter.

Základním rozporem byly rozdíly mezi athénským a spartským státním zřízením. Spartané s nelibostí snášeli mocenský vzestup Athén a chtěli obnovit své někdejší vedoucí postavení v Řecku. K tomu přistupovaly i rozepře mezi Athénami a některými spojenci Sparty. Poměrně výrazná byla rivalita mezi Athéňany a Korint'any, kteří se neúspěšně snažili čelit vzrůstající převaze athénských obchodníků. A právě konflikty mezi těmito dvěma obcemi vystupňovaly napětí do té míry, že nakonec došlo k otevřenému sporu - k peloponéské válce (431 - 404 př. n. l.), která postihla značnou část řeckého světa a přispěla nemalou měrou k poklesu prosperity řeckých obcí.¹⁸

Bitva u Aigospotamoi na Hellésponu roku 405 př. n. l. rozhodla peloponéskou válku ve prospěch Sparty a jejích spojenců. Svaz Athén a ostatních členů se rozpadl.¹⁹ Roku 404 př. n. l. Spartané Athény po obléhání na souši i na moři donutili ke konečné kapitulaci.

Porážka v peloponéské válce ukončila athénskou hegemonii v egejské oblasti. Válka způsobila Athéňanům rozsáhlé materiální škody, přesto zůstaly Athény i nadále jedním z nejvýznamnějších řeckých městských států a důležitým kulturním střediskem řeckého světa.²⁰

2.1.1. Kulturní vývoj Athén v 5. st. př. n. l.

Klasické období řeckých dějin dostalo svůj název podle památek výtvarného umění, které byly později považovány za vzory dokonalé krásy a byly od nich odvozovány estetické normy pro obecné hodnocení uměleckých děl. V řeckém sochařství se v první polovině 5. st. př. n. l. projevovala snaha po zachycení přesných proporcí lidského těla (současně byl patrný zvýšený zájem o zachycení pohybu). Jednou z vrcholných plastik rané fáze klasického období je proslulý Diskobolos. Sochu atleta při hodů diskem vytvořil Myrón, který pocházel z Eleuther na západě Attiky a pracoval především v Athénách.²¹

Sochařská díla se hojně uplatňovala obzvláště při výzdobě chrámů. Mezi nejskvělejší architektonické výtvořy 5. století patřil Diův chrám v Olympii, a zvláště pak Parthenón na athénské Akropoli (je dórského typu, ale v jeho výzdobě je použito i iónského stylu). Nejvýznamnější ozdobou Parthenónu byla kultovní socha Athény, kterou vytvořil sám Feidiás (žil asi 480 - 430 př. n. l.).

¹⁸ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 299-300.

¹⁹ Roku 378 př. n. l. se svaz spojenců v čele s Athénami zformoval podruhé, ale díky direktivní politice Athén, uplatňované vůči ostatním členům, nenabyl zdaleka významu prvního.

²⁰ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 303-304.

²¹ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 309.

Rozvoj malířství lze sledovat téměř výlučně z výjevů na keramických nádobách. Jinak jsou ze zpráv antických autorů známa jména nejdůležitějších malířů a údaje o některých jejich dílech (Parrhasios z Efesu, Zeuxis nejspíše z Hérakleie a Polygnótos z Thasu).

Athény zůstaly uměleckým centrem řeckého světa i ve 4. st. př. n. l. Tehdejší umělci (Skopás z Paru, Práxitelés, Lýsippos ze Sikyónu) se ale snažili spíše o postižení individuálních rysů. Příznačné je, že v té době vznikla také díla, která si objednávali maloasijské vládcy (např. náhrobek kárského vládce Mausóla v Halikarnássu – proslulé Mausóleion).

Ve slovesném umění vrcholila v první polovině 5. století sborová lyrika. Jedním z nejplodnějších řeckých lyriků byl Símónidés z Keu²² (556 - 468 př. n. l.), na něho navazoval jeho synovec Bakchylidés²³, jejich úspěšným soupeřem pak byl Pindaros z Kynoskefal²⁴ (522 - 443 př. n. l.), jehož tvorbou řecká sborová lyrika vrcholí.

V Athénách se již na sklonku archaického období vyvinul ze sborového zpěvu nový básnický druh, attické drama. Podle antické tradice zavedl sólové herce do sborového zpěvu již Thespis ve třicátých letech 6. st. př. n. l., za skutečného zakladatele dramatu se ale považuje Aischylos (525 - 456 př. n. l.), který zavedl druhého herce a inicioval tak vznik dialogu jednajících postav. Poté co Sofoklés (497/496 - 406/405 př. n. l.) přivedl na scénu třetího herce, možnosti dramatu se dále zvětšily. Nejmladší z trojice athénské dramatiků Eurípídés (asi 480 - 406 př. n. l.), vnesl do tragédie další nové prvky (dále omezil úlohu sboru, použil umělé rozuzlení příběhu „božským“ zásahem pomocí techniky, známé jako *deus ex machina*).

V druhé polovině 5. st. př. n. l. se rozvíjela rovněž tzv. stará attická komedie, která vrcholila Aristofanovou (asi 446 – asi 386 př. n. l.) tvorbou. Stejně jako tragédie i komedie se

²² Žil dlouhý čas v Athénách, kam odešel na pozvání Hipparcha. V době řecko-perských válek, jejichž hrdiny oslavoval ve svých básních, udržoval přátelské styky s tehdejšími významnými osobnostmi Themistoklem a Pausaniem. Pěstoval všechny druhy sborové lyriky, elegie a epigramy. Slávu mu získaly zvláště jeho *epiniky*, písně oslavující vítěze z her, dále pak básně opěvující hrdiny bojů proti Persii. Viz BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 483.

²³ O jeho životě toho není příliš známo. Spolu se Símónidem navštívil Sicílii a pobýval na dvoře Hieróna Syrakuského, kde si prý získal větší oblibu než jeho soupeř Pindaros. Z neznámého důvodu byl vypovězen z Keu a žil ve vyhnanství na Peloponésu. Bakchylidés stojí ve stínu Pindarově, je hodnocen jako více konvenční, příliš vybroušený a upovídaný. Viz BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 126.

²⁴ Pindaros v mladém věku odešel do Athén, kde jej vzdělávali v umění Apollodóros a Agathoklés. Není jisté, zda byl aristokratického původu, každopádně k aristokracii měl blízko. Mnoho cestoval, jednak kvůli hrám a slavnostem, jejichž hrdiny opěvoval, jednak ke dvorům velmožů. Jeho obsáhlá tvorba byla rozdělena do 17 knih, z nichž se nám zachovaly pouze 4 knihy epiniků. Pindarova poezie je vážná, plná básnických obrazů, které jsou velkolepé a odvážné, místy obtížné a náročné na porozumění. Viz BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 420-421.

vyjadřovala k aktuálním problémům své doby, přičemž typickým rysem tohoto literárního druhu byla možnost bezprostřední reakce na konkrétní politické události a společenské jevy.²⁵

Během 4. st. př. n. l., kdy se měnily politické a sociální poměry, attické dramatické umění změnilo své dřívější zaměření. Tragédie ustupovala do pozadí a v komedii se začaly projevovat nové rysy, které směřovaly spíše k reflexi obecnějších sociálních otázek.

Tématem nejstaršího zachovaného díla řecké prózy, Hérodotových (asi 484 - asi 425 př. n. l.) Dějin, se stal boj Řeků proti perské invazi, dalším významným krokem vpřed ve vývoji antického dějepisectví bylo Thúkýdidovo dílo o peloponéské válce. Z několika dalších spisů, které navazovaly na Thúkýdidovo dílo, se zachovala například Xenofónova (asi 430 - 354 př. n. l.) Hellénika, dále potom Dějiny (Historiai) historika Efora²⁶ (žil asi 400 - asi 330 př. n. l.) či Theopompovy²⁷ (378/377 - asi 320 př. n. l.) Řecké dějiny (Hellénikai historiai) o 12 knihách.

S rozvojem politické činnosti a soudnictví souviselo v řeckých obcích také řečnické umění. Hlavním centrem tohoto umění jako literárního druhu se staly Athény (mezi nejslavnější athénské řečníky patřili Isokratés a Démostenés).

V klasickém období bylo dosaženo významných výsledků ve vědě a filosofii. Do poslední třetiny 5. st. př. n. l. spadá činnost nejslavnějšího starověkého lékaře Hippokrata z Kóu. O rozvoj matematiky a astronomie se velkým dílem zasloužil Eudoxos z Knidu či Hérakleidés z pontské Hérakleie.

Se zkoumáním přírodních jevů úzce souvisely i nové filosofické směry, které se snažily objasnit podstatu světa. Svou teorii (slučování a rozlučování čtyř hmotných prvků) vyslovil například Empedoklés z Akragantu, jeho současník Anaxagorás z Klazomen základ hmotného světa viděl v drobných částech, které lze neustále dělit.

Leukippos a jeho žák Demokritos z Abdéry prohlašovali, že všechny látky se skládají z nedělitelných součástí – atomů, jež se od sebe liší velikostí a tvarem a pohybují se prázdným prostorem.

²⁵ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 309-311; GRANT, M. *Klasické Řecko*. Praha 2006, s. 115-120.

²⁶ Eforos byl podle antické tradice žákem Isokratovým. Jeho první řecké všeobecné dějiny o 29 knihách zachycovaly vnitřní i vnější řecké a neřecké události, nejsou psané analistickou metodou, nýbrž seskupováním událostí podle souvislosti ve větší uzavřené celky. Viz BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 170.

²⁷ Theopompos byl řečník a historik, který pro své politické názory musel kolem roku 334 př. n. l. opustit vlast. Cestoval po Řecku, udržoval přátelské styky s makedonským dvorem. Za vlády Alexandra Velikého se vrátil domů, po jeho smrti ale musel znovu utéci před chijskými demokraty. Z jeho řečí a dopisů se zachovaly jen nepatrné zlomky, významnější fragmenty jsou pak dochovány jen z jeho historických děl. Ve starověku byl Theopompos vysoce oceňován jako literát i jako historik. Viz BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 528-529.

K rozšíření nových vědomostí a poznatků významně přispěli sofisté (Gorgiás z Leontín, Prótagorás z Abdéry, Hippiás z Élidy) kteří cestovali po Řecku jako profesionální učitelé (netvořili ale jednotný myšlenkový proud).

Zájem o člověka a jeho problémy se výrazně projevoval u Sókrata, který kritizoval relativismus sofistů. Dalším skvělým filosofem tohoto období byl Platón, jádrem jeho filosofie bylo učení o ideách. Říkal, že svět, který poznáváme prostřednictvím našich smyslů, je jen nedokonalým odrazem světa idejí, které je možné pochopit jen cestou rozumového poznání.

Z Platónovy Akademie (vlastní Platónova škola na athénském předměstí, kterou založil zřejmě roku 387 př. n. l.) vyšel nejvšestrannější učenec starověku Aristotelés ze Stageiry na Chalkidice (384 - 322 př. n. l.). Jeho otec byl lékař, který ošetřoval také makedonského krále Amynta III., a sám Aristotelés působil několik let jako vychovatel mladého Alexandra. Kolem roku 335 založil pak v athénském gymnasiu Lykeiu vlastní školu. Aristotelés na rozdíl od Platóna věnoval systematickou pozornost studiu přírodních a společenských věd a společně se svými žáky uspořádal množství poznatků z celé řady vědních oborů. Nesouhlasil s Platónovým učením o ideách a uznával význam smyslového poznání objektivní skutečnosti. Aristotelés zkoumal principy jsoucna, pojednal o přírodní filosofii, astronomii, sociologii, stál u zrodu logiky, zkoumal povahu slovesného umění (Poetika, Rétorika) a je také autorem zásadních děl o etice i o uspořádání společnosti (Politika). Aristotelés působil na samém sklonku klasického období a jeho dílo především myšlenkově uzavřelo tuto etapu, ale stalo se i východiskem pro další rozvoj vědeckého myšlení a bádání.²⁸

Hlavním jazykem athénské tragédie byla attičtina, obdobné to bylo u řečnictví, které své definitivní podoby dosáhlo taktéž na základě athénské dialektu.

Historik Thúkýdidés (kolem 460 - kolem 396 př. n. l.), který neuspěl jako generál během peloponéské války mezi Athénami a Spartou, popsal tento konflikt spíše starobyloú attičtinou, která potlačovala typicky attické rysy ve prospěch íónských ekvivalentů. Thúkýdidův styl byl příznačný spíše pro předválečnou generaci, která byla vychovaná sofisty. Jeho řeči, které vkládá do úst svým hrdinům, připomínají přímo rétorické praktiky, jež zavedl sofista Gorgiás z Leontín (487 – 376 př. n. l.). Thúkýdidovo vypravěčské umění je poměrně přímé, jeho řeči mají podobu rozmanitých a dobře promyšlených formulací a syntaktických konstrukcí. Zřejmě nejcharakterističtějším rysem těchto řečí je krajní koncentrace jak

²⁸ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 311-313; GRANT, M. *Klasické Řecko*. Praha 2006, s. 297-300.

myšlenek, tak způsobu vyjadřování, to vše pak často vede k poměrně komplikovaným strukturám, jež si vyžadují velmi pečlivého a soustředěného čtení. Tento styl se tedy stejnou měrou vyznačuje jednak kontrastem logického uspořádání a jasností či srozumitelností výrazu, jednak potom účinnou působivostí rétorických postupů.

Gorgiova pověst, která o něm hovoří jako o ustanoviteli attické prózy, je nejspíše zveličená. Zdá se mnohem pravděpodobnější, že Gorgiás rozvinul a zdokonalil tehdejší jazykové aktuální tendence a pokusil se zformulovat své výsledné poznatky jako pravidla pro konečnou kompozici. Jeho nadměrný manýrismus vcelku rychle ztrácel své opodstatnění a oblibu, a jsou to spíše práce Trasymacha z Chalkedónu (459 - 400 př. n. l.), které si udržely trvalejší vliv. Podobnou změnu či posun lze sledovat v díle řečníka Antifóna²⁹ (asi 480 - 411 př. n. l.), jehož rané řeči se zakládají především na antitezi³⁰ a vyznačují se dále fonetickou rovnoměrností a uspořádaností. Antifón později preferoval více obsáhlé větné struktury s méně iónskými znaky.

Snad nejdůležitější postavou v této oblasti je řečník a teoretik rétoriky Isokratés³¹ (436 - 338 př. n. l.), který, i když byl původně Gorgiovým žákem, vděčil za mnohé především Trasymachovi, a to obzvláště při zušlechťování a tříbení prozaického stylu po technické stránce. Isokratés mimořádně zvýraznil preciznost vyjadřování, přičemž se vyhýbal iónským poetickým prvkům. Jeho tvůrčí postupy se zakládaly na významné transparentnosti větných struktur v rámci kontextu, jenž byl utvářen komplikovanými periodami, a dále na potřebě střízlivého přístupu k rytimizaci sdělení.

Vedle vyvíjejícího se řečnictví lze v Athénách koncem 5. st. př. n. l. souběžně pozorovat vzestup morální filosofie. Tento jev se přímo týkal všeobecného myšlenkového pohybu tohoto období a částečně také naléhavé potřeby zodpovězení základních politických a etických otázek v souvislostech, jež se týkaly především práv a povinností poskytovaných

²⁹ Antifón z Rhamnuntu byl řecký řečník. Bývá ztotožňován se sofistou Antifótem. Působil hlavně jako advokát, podle Platóna pak vyučoval rétoriku. Významně se podílel na pokusu oligarchů o odstranění demokracie. Proto byl roku 411 př. n. l. obžalován z velezrady, odsouzen k trestu smrti a popraven. Je autorem asi 60 řečí, z nichž se zachovalo 15. Viz BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 90-91.

³⁰ Antiteze v řečnictví je řečnická figura, která zahrnuje objasňování protichůdných myšlenek pomocí jasných protikladů slov a vět s obdobnou gramatickou strukturou.

³¹ Isokratés byl řecký rétor a politický myslitel. Díky zámožnému otci se mu dostalo nákladného řečnického i filosofického vzdělání. Okolo roku 393 př. n. l. si otevřel v Athénách řečnickou školu, kterou navštěvovaly desítky žáků z různých oblastí Řecka. Isokratova pozornost se soustředila hlavně na vyřešení sociálních a vojenských konfliktů v Řecku. Záchranu spatřoval ve sjednocení řeckých zájmů při tažení proti Persii. V makedonském králi Filipovi Isokratés viděl potenciálního vůdce pro tažení proti Peršanům, proto se na něho obrátil se svými návrhy (sepsal pro něho list a výborně diplomaticky stylizovanou řeč *Filippos*). Své řeči, které byly dokonale propracované po stránce jazykové i syntaktické, vydával Isokratés ve formě brožur. Zachovalo se celkem 20 řečí a 9 dopisů. Viz BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 278-280.

demokratickou vládou. Někteří filosofové, mezi nimiž vyčníval Sókratés (469 - 399 př. n. l.) jako někdo, kdo tvrdil, že k učení není zapotřebí ničeho kromě otázek, upřednostňovali dialektickou metodu nad prostým vysvětlujícím výkladem. Konečně se tedy objevil nový literární žánr, filosofický dialog, jehož největším představitelem byl Sókratův žák Platón (427 - 348/7 př. n. l.).

Platón pocházel z vysoce kulturního prostředí a byl ovlivněn tradicemi řeckého básnictví. Nehledě na jeho nedůvěru k poezii (nahlížel ji jako věčné pokrívování reality), je pozoruhodné, že když se jeho subjekt stával abstraktnějším a jeho záměr zjevně nabýval hlavně didaktické funkce, styl a slovní zásoba začaly vykazovat nápadné podobnosti s attickou tragédií.

S rozvojem literatury na výhradně athénské pozadí během pozdního 5. st. př. n. l. a počátkem 4. st. př. n. l. můžeme sledovat, jak se attická próza postupně osvobozovala od předchozího přímého vlivu iónštiny, i když by mělo být pravděpodobně zdůrazněno, že určité rysy iónské prózy se staly trvalými a nedílnými složkami a jakýmsi značkami „vysokého“ stylu. Vliv a renomé této rozmanitosti byl enormní, navíc pouze próza attického typu byla zachována. Toto zřetelně odkazuje k tomu, že attická literatura se posléze stala dominantní složkou řecké kultury, a že attický dialekt jako mezinárodní vyjadřovací prostředek veškeré intelektuální činnosti (dokonce i na poli historiografie, kde do té doby měla své výsostné postavení iónština) vždy sloužil jako jakýsi model pro celý řecky mluvící svět. Pokud Thúkýdídés v 5. st. př. n. l. ještě spíše „utlumoval“ užívání své attičtiny, byla tato již ve 4. st. př. n. l. naprosto běžným a zavedeným literárním tvůrčím nástrojem. Role klasické attičtiny jako literárního vzoru tedy byla zabezpečena a její význam a vliv trval po mnoho dalších století.³²

2.2. Attický dialekt jako jazyk administrativy

Na počátku 5. st. př. n. l. byla attičtina lokálním dialektem nerozvinutého a izolovaného regionu, proto její gramatická stavba vykazovala prvky vysoce archaické a konzervativní a její literární potenciál neměl možnost se vyvíjet. S touto situací, v níž se attičtina nacházela, nápadně kontrastovalo postavení východní iónštiny jako dialektu vzkvétajících okrajových oblastí se smíšenou populací žijící v koloniích, který se neustále

³² HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 24-27.

dynamicky rozvíjel. Iónština zformovala básnictví a byla v té době sofistikovaným nástrojem vědecké i historické exegeze. Během svého vývoje ztratila iónština mnoho gramatických archaismů, které attičtina stále ještě uchovávala. Ovšem toto někdy naprosto zásadní zjednodušení položilo základy iónské literární tvorby. Kupříkladu lze postřehnout mizení těchto kategorií a tvarů:

a) duál.

b) morfologické nepravidelnosti typu:

i) ἴσμεν, ἴστε, ἴσασι, plurálové tvary slovesa οἶδα (já vím) byly nahrazeny οἶδαμεν, οἶδατε, οἶδασι

ii) ἔθεμεν, ἔθετε, ἔθεσαν, tvary množného čísla slovesa ἔθηκα (položil jsem) se dostaly na stejnou úroveň jako ἔθήκαμεν, ἔθήκατε, ἔθηκαν³³

Není tedy příliš překvapující, že nejstarší attická literární tvorba udržovala pouze velmi charakteristické a neliterární fonologické rysy - jako je užívání -ττ- [tt] a -ρρ- [rr] ve slovech typu γλῶττα (jazyk) a θάρρος (odvaha) - oproti běžnějším a prestižnějším podobám s -σσ- a -ρσ-, na druhé straně si ale attičtina začala osvojovat iónské gramatické rysy (například velmi omezené používání duálu či začleňování 3. os. pl. aoristových tvarů).

Navzdory přeměně dramatického umění v Athénách během 5. st. př. n. l. a stále větší ochotě používat místní attické tvary pro určité druhy literární kompozice, ovlivňoval a utvářel iónský dialekt attičtinu jako literární jazyk stále více. A zanedlouho se pak mnoho typicky iónských prvků, které se nejprve objevily v literárních textech, začalo objevovat také jako součást oficiálních athénských spisů:

1) sloveso ἐπαινῶ (chválit) se pojí s dativem v nejranějších attických památkách, právě jako u Homéra:

ἐπαινέσαι τοῖς (dat.) Σιγριεῦσιν (dat.)

Nicméně v Hérodotově iónštině lze nalézt akuzativ v pozici předmětu jako u přechodných sloves, tato iónská konstrukce je pravidelně upřednostňována v athénské literatuře:

³³ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 27.

2) πάντας (ak.) ὑμέας (ak.) ἐπαινέω

Do konce 5. st. př. n. l. toto užívání začalo konkurovat užitím tradičním, dokonce se objevovalo v oficiálních dokumentech, časem pak starší zvyklosti nahradilo:

3) a) ἐπαινέσαι τοῖς (dat.) Νεαπολίταις (dat.)

b) ἐπαινέσαι Θρασύβωλον (ak.)

Rozšíření slovesného kmene u plurálu aoristu athematických sloves, která jsou v 1. os. sg. zakončená na -μι [-mi] se objevilo poprvé v iónské próze, ze které dále přešlo do athénské literatury. Tento jev se také začal vyskytovat v oficiálních attických zápisech počátku 4. st. př. n. l. Lze si rovněž povšimnout, že iónská literatura používá spojky ὡς ἄν nebo ὅπως + konjunktiv v účelových větách, zatímco více tradiční attičtina užívá v starších textech ὅπως ἄν.³⁴

Z celkové situace vyplývá, že boj mezi tradiční a konzervativní attičtinou a více moderní „poiónštěnou“ attičtinou byl nerovný. Iónská attičtina byla již dobře zavedená jak v literatuře, tak běžném projevu, a nakonec převládla i v administrativních záležitostech. Další charakteristické znaky nového stylu jsou například tyto:

4) a) záliba v opisech skládajících se z podstatného jména a slovesa ποιοῦμαι (dělat): např. ἐπιμέλειαν ποιοῦμαι místo slovesa ἐπιμελοῦμαι (starám se).

b) kratší podoba dativu plurálu zakončeného na -οῖς/-αῖς [-ois/-ais] místo -οῖσι/-αῖσι.

c) σὺν za ζῦν (předložka s, se)

Není tedy žádným překvapením, že tyto novější tvary se postupně přetvořily v koiné, která pak byla jen přirozeným pokračováním této rozvinuté oficiální attičtiny s iónskými prvky. Tuto koiné nazývá G. Horrocks jako jakousi velkou attičtinou.³⁵ Již nikdy se psaný athénský dialekt neomezoval pouze na Athény, nýbrž začal být užíván pro veškerou psanou komunikaci uvnitř athénské říše a jeho následné užívání se stále rozšiřovalo. Nepochybně také přispěl k utvoření renomé literární attičtiny jako součásti klasické řecké kultury. Takže dokonce i poté, co byly Athény roku 404 př. n. l. poraženy Spartou, význam psaného administrativního jazyka byl natolik velký, že zůstal nedotčený. Co se týče oficiálních

³⁴ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 27-28.

³⁵ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 29.

záležitostí, jeho používání na územích mimo Attiku pokračovalo, dokonce se rozrůstalo, a to zejména s restitucí Athén ve 4. st. př. n. l. a se zformováním druhé athénské aliance roku 378 př. n. l. Není proto vůbec divné, že dokument zaznamenávající rozhodnutí federace všech řeckých měst (vyjma Sparty) o vzbouření se proti perskému králi je složen právě onou již zmíněnou velkou attičtinou: například si lze povšimnout tvarů typu novátorského οἰδασιν (oni vědí, znají) na místě tradičního attického ἴσασιν.³⁶ Geoffrey Horrocks k tomuto dodává: „Jestliže literární attičtina ve své vyvinuté podobě reprezentuje panhelénský „vysoký styl“ užívaný pro čistě beletristické účely, potom velká attičtina představuje běžný psaný styl administrativy a obchodních záležitostí středních a vyšších vrstev.“³⁷

Lze předpokládat, že tato attičtina byla docela blízká běžnému mluvenému jazyku vzdělaných Athéňanů, byla ale rozdílná jak od dialektu městských mas, tak od formální mluvy aristokratických kruhů, stejně jako od konzervativních variant attického venkova. Byla to, jinými slovy, podoba jazyka dostatečně prestižní a významná jako oficiální prostředek pro export. Na jedné straně tento jazyk netrpěl přílišnou ozdobností slov, na straně druhé ale vykazoval tendence k okázalé stylistice. Zloměk z Aristofana upozorňuje na tuto každodenní úroveň v užívání attičtiny:

5) διάλεκτον ἔχοντα μέσην τῆς πόλεως οὐτ' ἀστείαν ὑποθηλυτέραν οὐτ' ἀνελεύθερον ὑπαγροικότεραν.

(člověk) mluvící uprostřed města, nemluví ani městsky, spíše zženštile (narážka na aristokracii), ani hrubě, spíše venkovsky.³⁸

Tento proces atticko-iónského sblížení může být nahlížen také z perspektivy iónských dokumentů 5. a 4. st. př. n. l., do kterých attické tvary a fráze, nejdříve uvedené prostřednictvím athénských administrativních a právních dokumentů, začaly soustavně pronikat. Pouze nejvíce charakteristické „ukazatele“ iónštiny se striktně zachovávaly, jako například užití η [é] po ι/ε/ρ [i/e/r], tam kde si attičtina ponechala originální dlouhé -α, například συμμαχίη nikoli συμμαχιά (spojenectví).³⁹

Toto jen zajímavě potvrzuje, že tato attičtina byla ve 4. st. př. n. l. široce rozšířena. V tomto smyslu se týkalo začleňování attických charakteristických prvků nejen dokumentů původních iónsky mluvících komunit, ale i jiných území jako byla Kárie (jihozápadní část

³⁶ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 29.

³⁷ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 29.

³⁸ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 29-30.

³⁹ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 30.

Malé Asie), kde vládnoucí třída nejdříve přijala řečtinu jako svůj úřední jazyk z íónských měst. Tento úřední jazyk sice měl silně íónský základ, ale attické rysy již byly více než patrné, např. ἀτέλεια (osvobození od daní) za ἀτελίη, οὐσίη (jmění) za εἰουσίη, i když íónské zakončení na -η se stále zachovávalo.

Pro tento proces attického pronikání je typické, že zasáhl nejdříve slova s minimálním lexikálním významem (slova neohebná), kde probíhal do značné míry téměř samovolně, v dalším případě pak ovlivnil používání odborné terminologie v právním nebo jiném institucionálním kontextu. V oblasti athénské soudnictví tento vliv dále pokračoval a napomohl k zavedení a ustálení attických tvarů jako normy.

Určité podobnosti lze spatřit také u dokumentů z ostatních oblastí, které jsou psané jiným dialektem v průběhu 4. st. př. n. l., kdy se vliv velké attičtiny stával trvale viditelnějším, například z athénské právní terminologie je to ὑπόδικον⁴⁰ (podrobený soud). Dále se objevují typické attické fráze jako τῶν περὶ Πύρρωνος δαμιοργῶν, zde je užito zcela attické περὶ namísto místního πάρ (dokument z Eleie). S tím, jak se pozice Athén stále více upevňovala politicky i kulturně, stávala se psaná attičtina důvěrně známou pro mnoho vzdělaných lidí, a to jak v oficiální, tak i ve své literární podobě. Tato vzrůstající obeznámenost byla hlavní příčinou vzniku formálního vyjadřování v obchodní oblasti, a to ve všech částech řecky mluvícího světa.⁴¹

Mimořádně rychlé sblížení mezi attičtinou a íónštinou na oficiální úrovni musí být doplněno o skutečnost, že většinu podrobených kmenů athénské říše v 5. st. př. n. l. tvořili íónsky mluvící lidé, kteří běžně jednali a přicházeli do styku s athénskými úředníky mluvícími attičtinou a s athénskými administrativními dokumenty, které byly rovněž psány atticky. Kromě toho bylo athénskou praktikou zakládat kolonie na územích říše, kde se íónští i attičtí mluvčí neomezeně a volně mísili. Na druhé straně potom íónští mluvčí přicházeli do Athén za obchodem, někteří tam zůstali a stavěli si svá obydlí vedle dalších „cizinců“.

Nemělo by tedy být žádným překvapením, že blízký vztah mezi attičtinou a íónštinou a časný začátek jejich sblížení nastal právě v okruhu správy athénské říše, a že íónština byla prvním z klasických dialektů, u kterého začala mizet písemná podoba od té doby, kdy se začala šířit attičtina (íónština přestala být funkční jako oficiální dialekt kolem roku 300 př. n. l.) Nicméně nemělo by se zapomenout, že tato rozšířená attičtina začlenila rozsáhlé íónské

⁴⁰ Termín pochází ze smlouvy uzavřené mezi Mytilénou a íónsky mluvící Fokaiou někdy kolem první poloviny 4. st. př. n. l.

⁴¹ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 30-31.

vlivy do své vlastní vývojové etapy, a že tato vzniklá podoba attičtiny se zakrátko vyvinula v helénistickou koiné.⁴²

2.3. Souhláskový systém iónských dialektů ve 4. st. př. n. l.

Z hlediska souhláskového systému měly iónské dialekty - v užším slova smyslu - maloasijská, kykladská a euboiská iónština velmi progresivní charakter. Stejně jako lesbičtina a thesalština měla i ona jedinou střídnici za praěcké palatalizované explozivy,⁴³ totiž buď *ss*, nebo *tt*. Mimoto ztratila iónština z praěckých polosamohlásek, lépe řečeno spirant,⁴⁴ vedle *j* i *w*.

Mezi jednotlivými iónskými dialekty je pak systémový rozdíl právě pouze v tom, že za neznělý primární výsledek druhé asibilace⁴⁵ je v euboištině *tt* (v tomto se shoduje s euboištinou attičtina; v obou případech jde o projev raného vlivu boiótštiny), naproti tomu na Kykladách a v Malé Asii je *ss*. Fonologicky je zde důležitá především euboiská situace, neboť v tomto dialektu zůstala pouze jediná hláska sibilantního typu, totiž *s*. Ovšem z hlediska historického hláskosloví jde u *tt* i *ss* o dvě zcela paralelní varianty za starší *ts*; jestli si ale ještě i kolem 4. st. př. n. l. některé iónské obce v Malé Asii udržovaly samotné *ts* (jak to bylo možné v 6. a 5. st. př. n. l.) není jisté.⁴⁶

Konečně ještě nepříliš dlouho před polovinou 4. st. př. n. l. patřila k iónskému typu také attičtina, tj. v době, než v tomto dialektu došlo k spirantizaci (frikativizaci) medií. Před provedením této spirantizace - a to i před změnou *z+d* v samostatný foném *z(z)* - se attický souhláskový systém rovnal se svým *tt* euboiskému systému.

Další spirantický typ řeckých dialektů zahrnuje argolštinu, attičtinu, pamfylštinu, eleištinu, lakonštinu, boiótštinu a střední, a zřejmě i západní krétštinu, je určován buď ranou, anebo v případě attičtiny alespoň pozdně klasickou spirantizací medií. To znamená, že se v těchto nářečích vytvořily úplně nové fonologické vztahy a skutečnosti mezi jednotlivými řadami praěckých exploziv. Toto poměrně závažné fonologické přehodnocení explozivní oblasti souhláskového systému bylo později v některých z těchto spirantizujících dialektů bezprostředně doprovázeno i dalšími změnami, především vznikem speciálních dentálních

⁴² HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 31.

⁴³ Jedná se o raženou souhlásku, která je vyslovovaná tak, že výdechový proud překoná, prudce uvolní závěr, tj. úplně přehrazení své cesty, které vzniká např. přitlačením jazyka k tvrdému patru při *ť*, *ď*, *ň*, nebo sevřením rtů při *p*, *b*, *m* atp.

⁴⁴ Třená souhláska, frikativa, vyslovovaná tak, že se výdechový proud prodírá úžinou, např. mezi jazykem a patrem (*ch*, *j*), rty a zuby (*f*, *v*), takže hlásku vnímáme jako třecí šum.

⁴⁵ Asibilace je postupně oslabování závěru při výslovnosti hlásky, doprovázené vznikem třecího šumu.

⁴⁶ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 118.

geminovaných exploziv jako střídnic za praěecké palatalizované dentály⁴⁷ a veláry⁴⁸ (k tomu došlo v lakonštině, eleištině a střední kréštíně). Ale vzhledem k tomu, že si zcela stejné dentální geminované explozivy vytvořily jiné z uvedených dialektů vcelku již před procesem spirantizace (boioština, zčásti také attičtina), je zde situace pro klasifikaci velmi komplikovaná.⁴⁹

První podskupinu spirantizujících dialektů tvoří argolština a attičtina. Z historického hlediska se v obou případech jedná o konsonantický systém spíše iónského charakteru: též v argolštině a attičtině ztratila kdysi po provedené metatezi $dz > z+d$ znělá varianta za praěecké palatalizované dentály a veláry charakter samostatného fonému. Oproti tomu ze synchronického hlediska se jedná spíše o jistou spirantizující obdobu tehdejšího systémového arkadokyperského typu, ovšem pouze tehdy, kdy ten byl již bez afrikátních⁵⁰ střídnic za labioveláry.⁵¹ Jak argolština, tak i attičtina si do té doby vytvořily ze spojení zd nový foném $z(z)$, který byl foneticky i fonologicky na stejné úrovni jako arkadské $z(z)$, které vzniklo kdysi přímo z dz . Není ale možné zjistit určitě, jestli je tato paralela mezi Arkádií, Argolidou a Attikou něčím více než pouhým projevem podobných hláskoslovných jevů a tendencí.⁵²

Přímo mezi argolštinou a attičtinou tkvěl systémový rozdíl jen v tom, že attičtina má za $t(h)j$ a za každé $k(h)j$ a tw explozivní tt , kdežto argolský dialekt má za jakoukoli neznělou praěeckou palatalizovanou dentálu a veláru sibilantní ss . Z obou dialektů se attičtina se svou explozivní geminátou tt systémově více podobá další skupině spirantizujících dialektů.

V dalších pěti spirantizujících dialektech není žádná určitá stopa, která by nám ukázala, že v nich někdy došlo k metathezi $dz > zd$. Ale pouze v pamfylštině nepodlehlo toto staré afrikátní dz explozivizační změně v $d(d)$. V tomto směru tedy pamfylský dialekt vykazuje proti ostatním dialektům jisté konzervativní rysy, ty se pak projevují především v té části konsonantického systému, která se týká variant za praěecké palatalizované dentály a veláry. Tento celkově konzervativní dojem je posilován i tím, že v Pamfýlii se pravděpodobně udržela až do 4. st. př. n. l. výslovnost ts . Na druhé straně ale pamfylský vznik nového explozivního d z nt přes nd znamená zvýšení počtu fonémů a staví tak tento dialekt na úroveň mimořádně produktivního dialektu, který v tomto případě postoupil ještě o něco dále než nová

⁴⁷ Zubná souhláska, tj. souhláska vyslovovaná tak, že na řezácích vznikne závěr nebo úžina, které překonává výdechový proud.

⁴⁸ Souhláska artikulovaná na měkkém (zadním) patře, např. k, g, ch, zadopatrové n.

⁴⁹ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 118-119.

⁵⁰ Afrikáta je souhláska vzniklá postupným oslabováním závěru vytvořeného jazykem na horních řezácích (podobně jako při t, d), až vznikne štěrbina (např. jako při s, z, š, ž).

⁵¹ Velární (zadopatrová) souhláska vyslovená se zaokrouhlením retní štěrbiny.

⁵² BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 119.

řečtina. Pamfylské intervokálnícké *-h-*, které vzniklo ze sekundárního intervokálního *-s-*, je ale nesystémového typu.⁵³

Ovšem střední krétština a spolu s ní boiótština měly ze spirantizujících dialektů nejvíce změněný svůj konsonantický systém. Oba zmíněné dialekty se od ostatních liší tím, že si ve svém historickém vývoji vytvořily kompletní dvojici dentálních zdvojených exploziv, tj. *tt*, *d(d)*, *tt* je v nich dokonce i místo původního *ds* a *ts*, v krétštině potom za původní *ss*. Antonín Bartoněk k tomuto ještě dodává: „Zvláštní je ovšem to, že se tu takto systematicky spojily dialekty geograficky navzájem značně odlehle, v nichž ještě nadto došlo k vzniku těchto geminátů v značně rozdílné době a zřejmě i z různých hláskoslovných podnětů.“⁵⁴

Středokrétský souhláskový systém je z historického hlediska varianta lakonského a eleiského systému, pouze s tím rozdílem, že střední Krétu již nestačila zasáhnout změna *ts* > *ss* ještě předtím, než se tam plně uplatnila spirantizace medií a zároveň s ní také snaha vytvořit z *dz* explozivní *d(d)*. Jedině v tomto případě se mohlo později *ts* pod vlivem *d(d)* změnit v paralelní explozivní *tt*⁵⁵ geminátu.⁵⁶

Co se týče rozdílů mezi oběma těmito dialekty, byla právě kolem roku 350 př. n. l. porušena systémová vyváženost středokrétského a boiótského souhláskového systému tím, že tehdy na Krétě došlo k aspiraci geminovaného *tt* v *tth*.⁵⁷

Východní řečtina byla z hlediska konsonantických systémových vztahů mezi hlavními řeckými nářečními skupinami - východní řečtinou, západní řečtinou a aiolskými dialekty - v největším rozkladu. Mezi pěti hlavními dialekty východořecké nářeční skupiny (attičtina, iónština, arkadština, kyperština a pamfylština) nelze najít ani jednu dvojici, která by měla v polovině 4. st. př. n. l. tentýž souhláskový systém. Přitom se ale navzájem od sebe velmi ostře diferencovala i nářečí, která byla spolu geneticky úzce spojena, například attičtina a maloasijská iónština. Všechny východořecké dialekty byly kolem poloviny 4. st. př. n. l. z hlediska svých souhláskových struktur všeobecně poměrně velmi progresivní. I přes to, že tyto dialekty většinou prošly natolik odlišným inovačním vývojem, je velmi nelehké charakterizovat některé z nich jako nejpokročilejší či nejvyvinutější (s jistým úspěchem lze toto činit pouze uvnitř dílčích nářečních podskupin).⁵⁸

⁵³ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 119-120.

⁵⁴ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 120.

⁵⁵ Na druhou stranu je ale v boiótštině nepravděpodobné, i přes značné stáří Hésiodova tvaru *μέτζε*, že by zde došlo k změně *dz* > *d(d)* a *ts* > *tt* až v souvislosti se spirantizací.

⁵⁶ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 120-121.

⁵⁷ Je ale pravděpodobné, že brzy tento hláskový útvar ztratil funkci samostatného fonému a začal být hodnocen jako polyfonemická souhlásková skupina *t+th*; pokud k tomuto došlo ještě do roku 350 př. n. l., měla potom střední krétština v té době jen 16 souhláskových fonémů proti 17 boiótským.

⁵⁸ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 122.

Tak attický konsonantický systém s ranou explozivní geminátou *tt* působí progresivnějším dojmem než kupříkladu maloasijský íonský systém. Naopak arkadský dialekt je se svým zachovaným *ll* proti kyperštině konzervativnější. Bartoněk říká: „Naproti tomu lze stěžít mezi sebou srovnávat co do progresivnosti nebo starobylosti např. attický, kyperský a pamfylský souhláskový systém. Snad však tu byla přece jen nejpokročilejší attičina, neboť pamfylština - přes provedenou spirantizaci a pravděpodobný vznik nového explozivního *d* - měla ve svém souhláskovém systému i některé archaické rysy (tak zvláště zachované *ts*, *dz*, *w*) a kyperština měla sice již *ss*, *zz*, a navíc jí chybělo *ll*, avšak neprodělala zase spirantizaci medií, a není také jisto, zda neměla ještě kolem r. 350 zvláštní afrikátní střídnice za labioveláry před e-ovými a i-ovými hláskami.“⁵⁹

Tato vysoká systémová diferencovanost východní řečtiny byla zapříčiněna především tím, že se jednalo o nářeční skupinu, jejíž jednotliví členové se vcelku brzy (snad již koncem mykénské období) dostali do poměrně velké vzájemné izolace. Progresivní charakter attického souhláskového systému pak tkvěl v centrálním postavení tohoto dialektu, který měl možnost absorbovat ze všech stran nejrozmanitější vlivy, kdežto soubor archaických a inovačních systémových prvků v Pamfýlii a na Kypru byl určován tamním prolínáním archaizujících tendencí - vlastních dialektu izolovanému v cizím prostředí - a jazykových vlivů neřeckého obyvatelstva.⁶⁰

2.4. Souhláskový systém západořeckých a aiolských dialektů ve 4. st. př. n. l.

Západní řečtina, další velká genetická skupina řeckých dialektů, nebyla k roku 350 př. n. l. tak značně rozrůzněná jako východní řečtina. Lze totiž nalézt dvě i více západořeckých nářečí, která se od sebe co do svého konsonantického systému buď zcela neliší anebo jen nepatrně.⁶¹ Je přitom pozoruhodné, že se jedná často o skupiny dialektů, jejichž mluvčí nežili v historické době v geografickém sousedství. Tato nářečí ale nejsou tak rozmanitá, jako tomu bylo v případě východní řečtiny a probíhají jakoby v jedné linii, tzn. každá další podskupina má obvykle jen obměněný systém té předešlé, o něco archaičtější podskupiny.⁶²

⁵⁹ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 122.

⁶⁰ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 122-123.

⁶¹ Týká se to například velmi archaického souhláskového systému, který byl společný severozápadním dialektům, východní kréťštině, Messénii, Tarentu a Herakleii. Nebo dále lze zmínit poměrně starobylý systém souhlásek z Korintu a z dórské východní Egidy, anebo inovační souhláskovou soustavu lakonskou a eleiskou.

⁶² V pořadí od nejstarobylejších po nejmodernější nářečí jsou na prvním místě severozápadní dialekty spolu s východní Krétou, Messénií, Tarentem a Herakleii. Potom následuje východní dórská Egeis s megarštinou a korintštinou, dále je eleišťina, od které vede jedna větev k laponštině a druhá na střední Krétu. Jediný dialekt,

Jednoduchost konsonantických vztahů mezi systémy západořeckých dialektů je v souladu s tím, že tyto dialekty nebyly zřejmě ještě v době kolem dórského stěhování příliš členité a že se jejich poměrně souvislé geografické rozmístění, v té podobě, ve které se tehdy realizovalo, ani později příliš neměnilo. Tato skutečnost je v naprostém kontrastu s nářeční situací ve východní řečtině, jejíž geografická souvislost byla právě dórským přesunem citelně a natrvalo narušena. Progresivita některých západořeckých dialektů, která se týkala obzvláště průběhu spirantizace medií a některých dalších změn, které na ni navázaly, je mladého data a zřejmě měla souvislost alespoň zčásti s okrajovým charakterem většiny těchto dialektů, a tím pádem i s jejich menší odolností vůči cizím vlivům.⁶³

Naposledy zbývá skupina aiolských dialektů, i když obsahuje pouze několik málo nářečí, představuje názorně nejen to, jak se mohly starší genetické vztahy časem přerušit, ale také i to, jak se archaické systémové příznaky dokázaly udržet v dialektech, které fungovaly dlouho od sebe odděleny. Druhý případ se dotýká thesalštiny a lesbičtiny, protože mezi těmito dvěma dialekty není prakticky téměř vůbec žádný systémový rozdíl, ačkoli se obě nářečí od sebe radikálně odloučila již v době, kdy západní řečtina nebyla ještě příliš diferencovaná.⁶⁴

Naproti tomu názorným příkladem výrazné přestavby starých vztahů a svazků novými spojitostmi je boiótština, dialekt inovační od nejstarších dob až do doby novější. K tomuto dialektu A. Bartoněk dodává, že „není asi správné přičítat tento inovační boiótský charakter jednostranně nějakému přímému vlivu západní řečtiny na utváření tohoto dialektu. Nejspecifičtější rys boiótského souhláskového systému, totiž výskyt geminovaných exploziv *tt* a *d(d)*, je totiž nikoli obecně západořeckého původu, nýbrž nejspíše až sekundárním, vskutku domácím boiótským produktem, vzešlým z převrstvení aiolského základu boiótštiny západořeckým nářečím starých Bojotů.“⁶⁵

Podobná byla patrně i situace týkající se thesalského dialektu, který se vcelku silně systémově přimyká k boiótštině. Pokročilost boiótského a thesalského souhláskového systému souvisí zřejmě s poměry v prehistorické Boiótii a v části Thesálie, naproti tomu starobylost ostatní Thesálie a maloasijské Aolidy je dána, obzvláště pokud jde o první z obou těchto oblastí, poměrnou izolací těchto oblastí vůči ostatnímu řeckému etnickému světu.⁶⁶

který do této řady nepatří, je argolština, její systém je vcelku dost progresivní, což je zčásti dáno díky východořeckému charakteru.

⁶³ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 123.

⁶⁴ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 123-124.

⁶⁵ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 124.

⁶⁶ BARTONĚK, A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha 1961, s. 124.

3. Vývoj řečtiny v hellénismu a římské době

3.1. Historický úvod

3.1.1. Říše Alexandra Velikého⁶⁷

Po smrti Filipa II. roku 336 př. n. l. se stal makedonským králem jeho syn Alexandr, který hned po svém nástupu na trůn zasáhl tvrdě proti potenciálním odpůrcům v Makedonii a upevnil svou autoritu v Řecku. Stejně jako Filip II. byl prohlášen za thessalského vládce a stal se také hegemonelem delfské amfiktyonie. V Korintě pak byl ustanoven vrchním velitelem pro další válečná tažení proti Peršanům.

Roku 335 př. n. l. zamířil Alexandr na sever, kde na levém břehu Dunaje přijal posly místních kmenů. Když se v důsledku nedostatku zpráv o průběhu výpravy rozšířily v Řecku zvěsti o Alexandrově smrti, odhodlali se thébští demokraté k útoku na promakedonskou vládu v Thébách, ovládli město a oblehli makedonské vojáky na thébské tvrzi. Král se rychlými pochody během necelých dvou týdnů objevil ve středním Řecku, povstání potlačil a zmocnil se Théb. Jedno z nejmocnějších řeckých měst bylo téměř srovnáno se zemí.

Touto demonstrací vojenské síly zastrašil makedonský král všechny další možné protivníky v Řecku. Alexandr svěřil správu Makedonie a Řecka Antipatrovi a na jaře roku 334 př. n. l. zahájil vojenské tažení proti perské říši. Vojsko překročilo bez překážky Heléspont, Alexandr sám plul do Tróje, kde se přihlásil k mytické tradici výpravy homérských Achajů proti Tróji.

Perský král svěřil obranu Malé Asie před útokem Alexandrova vojska skupině správců maloasijských satrapií a řeckým žoldněřům. V perských službách byl také Memnón z Rhodu (spravoval pobřeží Malé Asie), který v předcházejících letech úspěšně bojoval proti makedonské výpravě vyslané do Malé Asie za Filipovy vlády.

Perské vojsko očekávalo nepřítele na pravém břehu řeky Gráníku zhruba 10 km od jejího ústí do Marmarského moře (severozápadní část Malé Asie). Makedoňané řeku překročili a v bitvě dosáhli rozhodného vítězství. Zabita byla i většina řeckých vojáků, zbytek pak byl poslán na nucené práce do Makedonie.

⁶⁷ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha: Svoboda, 1984, s. 339-343. OLIVA, P. *Řecko mezi Makedonií a Římem*. Praha: Academia, 1995, s. 87-102. OLIVA, P. *Svět hellénismu*. Praha: Arista, 2001, s. 9-18.

Po tomto vítězství zamířilo makedonské vojsko na jih. Bez boje se zmocnilo lýdského centra (Sardy) a stejně snadno obsadilo i Efes. Na odpor se postavili jen obyvatelé Mílétu. Pozemní vojsko oblehlo městské hradby a řecké lodě hlídaly vjezd do přístavu. Makedoňané ale pomocí obléhacích strojů pobořili mílétské hradby a zmocnili se města.

Obléhací techniku použil Alexandr také proti Halikarnássu, jenž byl hájen silným perským oddílem i žoldněři. Ovšem i tohoto města se Alexandr po dlouhém obléhání roku 334 př. n. l. zmocnil.

Na území Pisidie a poté i Frygie narazili Makedoňané na odpor místních obyvatel, ale i tyto oblasti si podmanili. V průběhu roku 333 př. n. l. pronikli makedonští vojáci z Frygie do Kappadokie a potom přes Tauros do Kilikie. V Tarsu zdržela Alexandra delší dobu nemoc, po uzdravení se pak odebral do města Soloi (rhodská kolonie na jihozápadním pobřeží Malé Asie), ve kterém nechal zorganizovat hry na oslavu jeho vítězství v egejské oblasti.

Peršané si již nyní uvědomovali nebezpečí, které pro ně představovala makedonská vojenská síla a její úspěchy. V Mallu (východní Kilikie) se Alexandr dozvěděl, že se blíží Dáreios v čele početné armády. Postoupil proto k Issu (jihovýchodní okraj Malé Asie), kde se obě vojska střetla v rozhodující bitvě v listopadu roku 333 př. n. l.

Úzká pobřežní rovina byla překážkou pro to, aby Peršané využili své značné početní převahy, pouze jejich jízda v průběhu boje působila ztráty levému křídlu, kterému velel Parmenión. Alexandr ale na opačném křídle své armády prudce zaútočil na perské pozice, a když se dostal do blízkosti Dáreiovy družiny, dal se perský král na útěk. Tím bylo definitivně rozhodnuto o výsledku bitvy.

Vítězství u Issu přineslo zlom v konfliktu mezi Makedonií a perskou říší. Alexandr poměrně snadno ovládl Sýrii a Foiníkií. Pouze nejmocnější foinické město Tyros (leželo na ostrově při pobřeží) se odmítlo podrobit a houževnatě se bránilo. Obléhání nebylo snadné, přesto se ale pomocí obléhacích strojů nakonec po sedmi měsících podařilo město dobýt.

Během dalšího tažení se v Palestině roku 332 př. n. l. postavilo na odpor jen město Gaza. Po dvouměsíčním obléhání ale bylo nuceno kapitulovat, nedlouho po pádu Gazy vstoupilo makedonské vojsko do Egypta, kam mezitím doplulo i loďstvo. Perský satrapa se nepostavil na odpor a uznal za vládce Alexandra. Ten se poté usídlil v Memfidě (Mennofer).

Počátkem roku 331 př. n. l. založil Alexandr v západní oblasti nilské delty nejslavnější z měst nazvaných jeho jménem (Alexandreia). Svěřil vnitřní administrativní správu místním předním aristokratům a z členů své družiny vybral vojenské velitele. Z Memfidy se vypravil do Foinikie a odtud do Asýrie.

Překročil Eufkrat a poté bez větších potíží i Tigris a o několik dní později se Makedoňané střetli s předsunutým oddílem Dáreiovy armády.

Na prostranství rozkládajícím se u obce označované v antických pramenech jako Gaugaméla (dnešní Tell Gómal 35 km severovýchodně od Mosulu) byla prvního dne měsíce října roku 331 př. n. l. svedena poslední bitva, jež rozhodla o nadvládě nad Persií.

Po vítězství v této bitvě Dáreios prchal na východ do Médie a Alexandr přijal titul „král Asie“. Makedonské vojsko se obrátilo na jih a vešlo bez boje do Babylónu, odkud se po několikátýdenním pobytu vypravilo do Sús. V Súzách posílil Alexandr své vojsko o řecké a thrácké žoldnéře a koncem roku 331 př. n. l. se vydal dále na východ, do nitra perské říše. Na této cestě do Persepole překonal poslední překážku v podobě průsmyku (Perské brány), který obešel a tímto manévrem nepřítele zcela zničil. V tomto sídelním městě perských králů dopřál Alexandr svým vojákům čtyři měsíce odpočinku, poté vojsko pokračovalo do města Ekbatana (dnes Hamadán), které bylo centrem Médie a zároveň letním sídlem perských králů. Zde Alexandr tažení proti Persii formálně ukončil.

Na jaře roku 323 př. n. l. začal Alexandr v Babylónu (správní centrum říše) připravovat nová tažení. Bylo budováno velké loďstvo, které mělo obeplout Arabský poloostrov a vytvořit tak námořní spojení mezi Babylónií a Egyptem. Ale uprostřed této činnosti Alexandr těžce onemocněl a v červnu roku 323 př. n. l. v necelých 33 letech zemřel.

Jeho smrt znamenala následné vleklé konflikty mezi jeho nástupci (diadochy), až v sedmdesátých letech 3. st. př. n. l. nastalo jisté zklidnění. Makedonii a do značné míry také Řecko ovládl Antigonos II. Gonatás (276 - 239 př. n. l.), Egypt, Kypr, Palestinu a jižní Sýrii kontroloval Ptolemaios II. Filadelfos (285 - 246 př. n. l.) a vládcem převážné části Přední Asie se stal Seleukův syn Antiochos I. (281 - 261 př. n. l.).⁶⁸

Tažením proti perské říši byla zahájena nová etapa jak řeckých dějin, tak i dějin Předního východu, která se označuje jako helénistické období. Hellénismus ale nevznikal pouze jednostranným působením řecké civilizace na východní oblasti, nýbrž byl formován vzájemným působením řeckého a orientálního světa. V městech zakládaných Alexandrem se usazovali nejdříve hlavně řečtí žoldnéři a posléze sem přicházeli (zhruba do poloviny 3. st. př. n. l.) řemeslníci, obchodníci, stavitelé a lékaři z Řecka a ze západního pobřeží Malé Asie, kteří si s sebou přinášeli své zvyky, zkušenosti i způsob života, zároveň se ale museli vyrovnávat s tradicemi zemí, ve kterých se usazovali.⁶⁹

⁶⁸ BARTONĚK, A. *Odysseové na mořích historie*. Praha 1976, s. 174-175.

⁶⁹ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 343, 346-347.

3.1.2. Hellénistická kultura

I když do některých kulturních jevů pronikaly prvky místních tradic, měla hellénistická civilizace v podstatě jednotný ráz. V hellénistických státech byly uplatňovány právní normy, které vycházely především z ustanovení řeckého práva známého z Athén klasického období.

Řecky mluvící přistěhovalci z různých míst hovořili rozmanitými dialekty - ty jsou patrné i nadále na nápisech nalezených v některých částech Řecka a na Sicílii.

V oficiálních projevech a dokumentech se nejprve používalo attičtiny, jazyka, který převládal mezi ostatními řeckými dialekty v 5. a 4. st. př. n. l. Působením jiných řeckých dialektů, obzvláště iónštiny velmi blízké attičtině, se na helénistickém východě vytvořila tzv. *koiné* (tj. dialektos – společný, obecný jazyk). Ve srovnání s attičtinou vykazovala *koiné* gramatické změny (některá zjednodušení v tvarosloví a v syntaxi) a postupně se zjednodušovala i výslovnost, a to zejména dvojhhlásek. Řečtina zatlačila ve východních helénistických státech aramejštinu, která dominovala v období perské říše, a zůstala poté dorozumívacím i úředním jazykem ve východních oblastech i po jejich ovládnutí Římany.⁷⁰

Rozsáhlá migrace a zakládání nových středisek - již za vlády Alexandra Velikého, a pak za jeho nástupců (především Seleukovců) - vedly k tomu, že těžiště kulturního dění (stejně jako hospodářského a politického života), se přemísťovalo na východ, zejména do egyptské Alexandrie, do syrské Antiocheie, do maloasijského Pergama a na Rhodos. Města byla stavěna na základě promyšlené urbanistické koncepce, která uplatňovala a rozvíjela znalosti a zkušenosti 5. st. př. n. l.

Hellénistické sochařství navazovalo na tvorbu Práxitelovu. Jeho charakteristickým znakem byla snaha o realistické až naturalistické zobrazení člověka i světa, jež ho obklopoval. Pergamské umění je potom jedním z výrazových projevů hellénistické plastiky. U jeho základů sice stáli athénští sochaři, avšak odrážely se v něm také tradice maloasijského prostředí, v němž se rozvíjelo.

Pergamskému stylu jsou blízké výtvarné památky z Rhodu (slavný mohutný bronzový „rhodský kolos“ vytvořený na přelomu 4. a 3. st. př. n. l. se stal již roku 227/226 př. n. l. obětí zemětřesení).

⁷⁰ OLIVA, P. *Svět helénismu*. Praha 2001, s. 74-75.

V hellénistické plastice se nejednou objevují postavy bohů, které ztělesňují určité typy lidí (např. Hermés a Apollón představují jinocha a dospělého mladého muže)

Významné místo zaujímal portrét, a to na prvním místě portrét hellénistických vládců. Jeho typické rysy lze sledovat obzvláště na mincích. Jsou zde vystiženy individuální rysy osob, ale jejich podoby jsou idealizovány.

Vázové malířství na konci 4. st. př. n. l. v podstatě zaniklo. Nezachovaly se téměř žádné nástěnné malby. Určitou představu o malířském umění za helénismu lze ale získat prostřednictvím mozaik. Jejich technika se zdokonalila a často byly pravděpodobně vytvářeny podle malířských předloh.

Múseion v egyptské Alexandrii, jehož vznik spadá do počátku 3. st. př. n. l., se stalo centrem rozvoje hellénistické literatury. Díky bohatým prostředkům ptolemaiovské pokladny bylo možno shromáždit několik set tisíc papyrových svitků řeckých spisů. Sbírání, třídění a katalogizování rukopisů alexandrijské knihovny napomáhalo vývoji textové kritiky, poetiky a dalších literárněvědných disciplín.⁷¹

Důležitým představitelem alexandrijské literatury byl Kallimachos z Kyrény⁷² (žil kolem 310 - kolem 240 př. n. l.). Byl autorem katalogu knihovny, který obsahoval také kritické hodnocení jednotlivých děl a biografické studie o jejich autorech.

V hellénistických divadlech se hrály hry předních athénských dramatiků klasického období, jejichž patos a filosofické zaměření ladily s tendencí, která se projevovala v tehdejší umělecké tvorbě - patrný je vliv Eurípida a Aristofana.

Nejvýznamnějším představitelem nové komedie byl komický básník Menandros⁷³ (342/341 - 293/292 př. n. l.), který žil a působil v Athénách. Byl skvělý stylist a znalec lidských povah. Jeho dílo mělo poměrně velký vliv na rozvoj hellénistické, římské a nepřímo i novodobé dramatické produkce. Nová attická komedie vytvořila ustálené typy jednajících postav - jako zamilovaný mladík, chytrý otrok, lakomý stařec aj.

Obsahově blízký komedii byl také nový literární druh hellénistického období - román. Šlo jednak o dobrodružnou prózu spojenou s postavou a činy Alexandra Velikého, jednak o

⁷¹ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 364-365.

⁷² Kallimachos byl řecký básník a učenec, studoval filosofii v Athénách. Potom odešel do Alexandrie, kde si otevřel gramatickou školu na předměstí Eleusis. Poslední roky jeho života jsou poznamenány literárními spory s jeho žákem Apollóniem Rhodským a jeho stoupenci. Proti příznivcům tradičního eposu stanovil Kallimachos nový literární cíl: malou epickou báseň propracovanou v detailech; odmítal patos, staré epické formule i látky staré epiky.

⁷³ Menandros pocházel ze zámožné rodiny, k dramatické tvorbě ho přivedl jeho strýc, komický básník Alexis. Menandros celkově nepatřil k nejoblíbenějším dramatikům, ale krátce po smrti byl považován za nejlepšího autora nové attické komedie. Napsal okolo 108 komedií, které byly po velmi dlouhou dobu prakticky ztraceny, kusé zlomky byly obohaceny až novými papyrovými nálezy.

příběhy, které pojednávaly například o lásce, odloučení, útrapách a opětovném nalezení dvojic, jež si byly určeny osudem. Zachovaná díla pocházejí až z doby římského císařství.⁷⁴

Díky historiografii došlo za hellénismu k značnému rozšíření obzoru antické civilizace. Zvláštnímu zájmu helénistického dějepiscectví se těšily události vztahující se k průběhu tažení makedonských a řeckých vojáků proti Persii i k dalším Alexandrovým aktivitám (ovšem spisy Alexandrových současníků se nedochovaly). Hellénističtí historikové měli, oproti svým předchůdcům, spolehlivější údaje o okrajových oblastech antického světa. Zvýšená pozornost byla věnována etnografickým a geografickým poznatkům.

Značný rozvoj zaznamenaly v hellénistickém období přírodní vědy. Za vlády Ptolemaia I. působil v Alexandrii Eukleidés (žil kolem 325 - kolem 260 př. n. l.), jehož dílo (Základy) budované na základě studia starších matematických spisů sloužilo ještě v nové době jako učebnice geometrie. Ještě všestrannějším vědcem byl Eratosthenés z Kyrény⁷⁵ (195/280 - konec 3. st. př. n. l.). Působil dlouhou dobu v Athénách a za Ptolemaia III. se roku 246 př. n. l. stal správcem alexandrijské knihovny.

V Alexandrii studoval jistou dobu také Eratosthenův současník Archimédés ze Syrákús⁷⁶ (287 - 212 př. n. l.), bezesporu nejvýznamnější představitel antické matematiky, fyziky a astronomie.

Vědecké poznatky se za hellénismu jen v omezené míře uplatňovaly ve výrobě. Některé inovace je možno sledovat ve stavebnictví. Z Babylónie se šířilo používání cihel jako základního stavebního materiálu. Technické novinky se využívaly při výstavbě měst, odvážně projektovaných vodovodů a při stavbách opevnění, mostů či silnic. Dalším důležitým polem působnosti techniky bylo vojenství. Z technických zařízení užívaných širším okruhem lidí měly zvláštní význam sluneční hodiny, budované v mnohých helénistických městech. Určování času se stalo důležitou potřebou životního stylu.⁷⁷ Nové společenské vztahy jsou reflektovány v zaměření helénistických filosofických směrů. Smysl života již není spatřován v uplatnění člověka jako občana, ale v individuálním lidském štěstí.

⁷⁴ OLIVA, P. *Svět helénismu*. Praha 2001, s. 85-86, 92-95.

⁷⁵ Eratosthenés studoval gramatiku u Kallimacha a Lysania, v Athénách pak byl žákem stoiků Zénóna z Kitia, Aristóna z Chiu a akademika Arkesilaa. Věnoval se filosofii, gramatice, literatuře, historii, zeměpisu, matematice a dalším vědám.

⁷⁶ Archimédés většinu svého života strávil na Sicílii, kde se věnoval experimentování a výzkumu. Se značnou přesností například určil číslo π vyjadřující poměr mezi obvodem kruhu a jeho průměrem, objevil také zákon statického vztlaku, který vzniká v důsledku působení tíže kapaliny na povrch tělesa, které je do ní ponořeno (Archimédův zákon).

⁷⁷ BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 367-368.

Z kynismu vyšel Zénón z Kitia na Kypru⁷⁸ (žil asi 333/332 - asi 262/261 př. n. l.), který začal filosofii vyučovat v athénském „malovaném sloupořadí“ (stoá poikilé) na agoře. Podle tohoto místa byli potom stoupenci jeho učení nazýváni stoikové.

Stoické učení dále rozvíjeli Zénónovi nástupci Kleanthés z Assu v Tróadě⁷⁹ (žil asi 331/330 - 232/231 př. n. l.), a zejména Chrýsippos ze Sol v Kilikii⁸⁰ (žil asi 281/278 - asi 208/205 př. n. l.), který byl ve starověku pokládán za nejvýznamnějšího představitele tohoto směru. Stoikové navázali na představy starších řeckých filosofů. Ve shodě například s Hérakleitem se domnívali, že svět povstal z ohně, který ztotožňovali s rozumem a bohem, od Aristotela pak převzali dualismus formy a látky.

Se stoicismem soutěžil filosofický směr, který založil Zénónův současník Epikúros⁸¹ (341 - 270 př. n. l.), syn athénskému osadníka z ostrova Samu. Tento filosof byl jedním z nejvýraznějších představitelů antické materialistické filosofie.

Za hellénismu se rozvinul také skepticizmus, jehož příznivci připouštěli pouze možnost pozorování jevů, nikoli však formulování jakýchkoli soudů.

Nové politické a sociální perspektivy našly svůj výraz také v náboženství. Ostatně již v klasické době řecké historie narušoval filosofický racionalismus víru v tradiční bohy a oficiální kultury se stávaly pouhou konvencí. Tyto tendence se více zvýrazňovaly v souvislosti s oslabením funkce města jako samostatné politické jednotky. V nejistých dobách mocenských konfliktů provázených častými změnami a otřesy se dostávala do popředí víra v náhodu určující lidský osud.

⁷⁸ Pocházel z obchodnické rodiny a v mládí se sám zabýval zámořským obchodem. Když, díky ztroskotání lodí, přišel o svůj majetek, začal se v Athénách věnovat filosofii. Mezi Zénónovy ctitele údajně patřil též makedonský král Antigonos Gonatas (277 - 239 př. n. l.), který poslouchal jeho přednášky a zval jej často na svůj dvůr. Mezi nejzajímavější díla patřil spis Politeia (Ústava), v němž Zénón zrušil peníze, zavedl společenství žen, nedovoloval stavět chrámy, soudní budovy a gymnasia. V etice pak navazoval na zásady kynické školy, obohatil je ale o nové prvky.

⁷⁹ Vynikal tělesnou silou a původně prý byl pěstním zápasníkem. Vedle filosofických pojednání v próze psal Kleanthés i básně, které pravděpodobně vkládal do svých prozaických spisů. Z jeho díla se téměř v úplnosti zachoval pouze hymnus na Dia, v němž je Zeus v stoickém duchu veleben jako vládce vesmíru.

⁸⁰ Chrýsippos byl významný stoický filosof, žák Kleanthův a jeho nástupce ve vedení školy. Ve spisovatelské činnosti byl neobyčejně aktivní a produktivní. Denně prý napsal 500 řádků a jeho spisy přesahovaly počet 705. Z tohoto rozsáhlého díla se ale zachovalo jen málo autentických zlomků. Chrýsippos podrobně rozpracoval všechny části stoické filosofie, tj. logiku, fyziku a etiku, a v mnohém doplnil názory svých předchůdců. Zdaleka největší pozornost ale věnoval logice, kterou budoval na jiném základě než Aristotelés. Průkopnický význam měly také jeho studie v gramatice a sémantice.

⁸¹ Epikúros vyučoval filosofii nejprve v Mytiléně, pak v Lampsaku a roku 307/6 př. n. l. přesídlil do Athén, kde působil až do své smrti. Pro svou školu koupil dům s půvabnou zahradou; odtud časté označování školy jako „Zahrady“. Z Epikúrových spisů je dochována jen nepatrná část. Epikúros dělil filosofii na gnozeologii, fyziku a etiku. Ve fyzice přejal Démokritův atomismus, podle jeho názoru se atomy při pohybu prázdňným prostorem odchylojí od svislého směru, a to ne v určitém místě a čase. Bohy si představoval jako dokonalé a šťastné bytosti, žijící v nerušeném klidu v prostorech mezi světy. Cílem lidské činnosti má být dosažení trvalé slasti, tzn. stavu, kdy člověk necítí ani bolest v těle, ani neklid v duši. Epikúros měl velký úspěch již za svého života; jeho filosofie získala velké množství stoupců mezi vzdělanými vrstvami řecké i římské společnosti.

Přes racionalistické interpretace jevů v přírodě i ve společnosti se stále udržovala víra v zásahy nadpřirozených sil. Šířily se hlavně kultury spojené se zasvěcováním věřících, kteří tak nacházeli útěchu v osobních problémech a získávali tak naději na blažený posmrtný život. Vedle Démétriných mystérií v attické Eleusíně byla uctívána orientální božstva - jako byla fryžská Kybelé, syrský Baal a jeho družka Astarté. Přitom docházelo k řecké interpretaci východních kultů, k ztotožňování maloasijských, syrských a egyptských bohů s představiteli řeckého panteonu. Tento úkaz je součástí vzájemného působení, ovlivňování a míšení řeckých a orientálních kulturních jevů, jež bývá označováno jako synkretismus.

Velkou oblibu si získala za hellénismu mystéria spjatá s Dionýsem, starobylým bohem plodnosti a orgiastických kultů.

Ptolemaios I. zavedl oficiální kult boha zvaného Sarápis - ten vznikl spojením dvou egyptských kultů, Osírída a Ápida, uctívaného v podobě býka.

Kult vládce, který prosazoval již Alexandr Veliký a poté jeho nástupci byl součástí oficiální státní politiky v hellénistickém Egyptě, v seleukovské říši a v Pergamu. Řecká města nadto uctívala kulty těch vládců, kteří jim projevili zvláštní přízeň.⁸²

3.2 *Koiné* jako interdialekt hellénistického světa⁸³

Během druhé poloviny čtvrtého století př. n. l. se Makedonie stala rozhodující mocností v oblasti pevninského Řecka, prostřednictvím velkolepých vítězství Alexandra Velikého (žil v letech 356-323 př. n. l.) získala postupně kontrolu nad celým východním Středomořím, včetně Malé Asie, Sýrie a Egypta, a konečně také ovládla celé území bývalé perské říše až k hranicím Indie. Na dobytých územích byla zakládána veliká města, nejznámější je pravděpodobně Alexandrie v Egyptě, dále potom Pergamon v Malé Asii a Antiochie v Sýrii. Řecký jazyk a kultura se šířily až k nížinám Paňdžábu.

Pozoruhodné je, že ve starověku nepanovala shoda ohledně toho, zda samotní Makedonci byli řeckého původu nebo ne. Ale když rostoucí moc Makedonie za vlády Filipa II. (žil v letech 360/59-336 př. n. l.) začala ohrožovat autonomii řeckých městských států ve 4. st. př. n. l., byla tato otázka silně politizována. Ti, kteří obhajovali důraznou vojenskou odezvu na vzrůstající nebezpečí, jako například athénský řečník Démostenés, nepochybovali,

⁸² BURIAN, J., OLIVA, P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha 1984, s. 369-370.

⁸³ PALMER, R. L. *The Greek Language*. University of Oklahoma Press, 1996, s. 174-198.

že Makedonci byli „barbary“ (tj. lidé, kteří nemluvili řecky). Existuje ale materiál, který naznačuje, že makedonština nebyla zcela srozumitelná většině Řeků.⁸⁴

Ať to již bylo s makedonštinou jakkoliv, je jasné, že makedonský dialekt/jazyk nepostrádal jisté renomé nezbytné k zachování jazykových a kulturních jevů, které provázely makedonský rozmach. Attičtina pak, jako dialekt kulturně dominantního města klasického Řecka, již byla široce užívaná vně svého regionu jako jazyk literární a administrativní, vhodně posloužila makedonským záměrům. Bylo tedy přirozené, že makedonští králové k upevnění své vzrůstající moci ustanovili studium klasické řecké literatury v literární attičtině, ta se stala základním pilířem jejich vzdělávacího systému a jejich oficiálním jazykem. Ačkoli k tomuto formálně došlo během vlády Filipa II. Makedonského, nástup řecké civilizace z jihu začal již během pozdního pátého století př. n. l., kdy athénský dramatik Euripidés spolu s jinými významnými umělci té doby strávil určitý čas na dvoře v Pelle krále Archeláa.⁸⁵ Toto „poattičťování“ makedonské aristokracie bylo rozhodujícím faktorem budoucí historie Řecka. Přetrvávání kulturního vlivu Athén (byť oslabeného) a objevení se *koiné* by totiž nebylo dlouho myslitelné bez vojenské a politické moci Makedonie.

Období hellénismu se obvykle datuje od smrti Alexandra Velikého po bitvu u Actia r. 31 př. n. l., ve které vojenské síly Marca Antonia a Cleopatry VII. byly poraženy Octavianem. Na začátku hellénistického období byla zabraná území rozdělena v několik monarchií, i když některým pevně ustanoveným královstvím v Malé Asii se podařilo udržet si svou autonomii (Bithýnie a Pontus na jižním pobřeží Černého moře a Kappadokie v centrální Anatolii). Mezi hlavní dynastické nástupce patřili Antigonovci v Makedonii, Ptolemaiovci v Egyptě a Seleukovci v Sýrii a Persii.

V době produkce nejvýznamnějších literárních děl představuje pojem „řecký jazyk“ soubor místních dialektů užívaných městskými státy v jejich úředních dokumentech. Naproti tomu jen některé útvary řeckého jazyka získaly všeřecký status. Jazyk obecně směřuje k uniformitě zapříčiněné intenzivní komunikací ve velkých centrech. Po násilném sjednocení pod makedonskou nadvládou po r. 338 př. n. l. se podruhé v řeckém světě vyvinul interdialekt sloužící především pro správní účely, tzv. *koiné*, geneticky založená na attičtině, nikoli však v její původní podobě, ale ovlivněné jazykovými jevy z dalších dialektů a barbarismy. Souvisí to se setrvalým administrativním a obchodním ruchem v Athénách. Uchování dialektu v „čisté“ podobě si vyžaduje intenzivní komunikaci mluvčích v izolované komunitě, což nebylo nadále v žádném případě možné. Jednak se v Athénách

⁸⁴ Plútarchos, *Alexandr*, 51, 4.

⁸⁵ Makedonský král od r. 413 př. n. l., který podporoval kulturní styky s Řeckem.

sdužovaly zájmové skupiny z různých oblastí řeckého světa a obohacovaly attičtinu přímo v Athénách jako centru ruchu, jednak v praxi docházelo i k nucenému přesídlování obyvatelstva z Attiky. Setkáme se i s případy, kdy byl zpochybněn status navrátilce proto, že jeho otec údajně mluvil cizím způsobem. Dotyčný pak musel vysvětlovat, že jeho otec byl odvečen a žil po léta v otroctví, než se mohl vrátit. Tak můžeme hovořit o proměně attičtiny metropole v attičtinu „imperiální“. Dobrým příkladem v tomto ohledu může být Xenofón, jehož jazyk bývá někdy považován za předchůdce *koiné*. Starověký gramatik Helladius se vyjadřuje v tom smyslu, že „člověk, který strávil tolik času na válečných výpravách a mezi cizinci, musel v jistém ohledu odpadnout od své rodné řeči“. O přeměnu attičtiny ve skutečný kontaktní jazyk (*lingua franca*) se zasloužil velkou měrou i Filipp II. Makedonský, filhellén, který užíval attičtinu jako oficiální jazyk i v diplomatické korespondenci. Synu Alexandrovi dal za vychovatele Aristotela a po Alexandrových taženích měla řečtina otevřený velmi široký prostor působnosti. Římané později důsledky rozšíření *koiné* akceptovali a využili při správě okupovaných území Makedonie, Řecka, Thrákie, Malé Asie, Arménie, Mezopotámie, Sýrie, Palestiny a Egypta.

Mohli bychom očekávat závažné jazykové důsledky, ty však byly překvapivě relativně slabé. Některé fonetické jevy pozorovatelné již od starších období přetrvávaly, v morfologii se plně projevila tendence ke zjednodušování a systematizaci, která odstraňovala charakteristické attické zvláštnosti. K nejvýraznějšímu vývoji, souvisejícímu s proměnou úlohy jazyka v rozlehlé říši, došlo však v oblasti lexikální.

3.3 Gramatický vývoj *koiné*

3.3.1 Fonologie

Tradiční výslovnost hlásek doznala výrazných změn. Samohlásky byly ovlivněny progresivním postupem tzv. itacismu, kdy se výslovnost *i*, *ei* a *é* vzájemně sblížovala, až splynula ve fonetické hodnotě *i*, podobný výsledek měla i monoftongizace *oi*. Diftong *ai* se přiblížil výslovností samohláске *e* a dlouhé diftongy *ái* a *ói* již zcela ztratily iotový příznak. Významná je rovněž postupná ztráta distinktivní funkce tónového přízvuku a přechod k přízvuku silovému, stejně jako ztrácení fonologické distinkce kvantity samohlásek. Výslovnost vokálů však zřejmě nebyla ustálena, svědčí o tom různé varianty grafického zápisu. Jedná se o proces dlouhodobý a postup některých hláskových jevů nebyl ukončen před sklonkem prvního tisíciletí n. l.

Zásadní změny zaznamenal prozodický systém. Souvisí to především s tím, co bylo řečeno o ztrátě kvantity a opouštění tónového přízvuku. Sami autoři si již kolem roku 400 n. l. nebyli jistí původní kvantitou hlásek a například Nonnus již počítá ve svých daktylských hexametrech se silovým přízvukem.

Monoftongizací některých diftongů (*ai*, *oi*) byl zprvu doplněn systém dlouhých samohlásek, po ztrátě kvantity se však systém výrazně zjednodušil v šestičlenné schéma: *i*, *y* a *u* ve vysokých, *e* a *o* ve středových a *a* v nízkých samohláskách. Až v raném středověku dochází i k zániku samohlásky *y* a vokalický systém zůstává pětičlenný.

Hlavní změnou v konsonantickém systému byl přechod výslovnosti aspirované k třené ($ph > f$, $th > \theta$, $kh > ch$). Tento vývoj byl ovšem v některých dialektech již anticipován. Ovšem latinská transkripce počítá s hláskou *f* teprve od 1. stol. n. l. Ze stejné doby máme doklady o užití písmene *beta* k transkripci latinského *v* (*Flabios*), což je jev doložitelný pro mnohem starší dobu v korinthštině a boiótštině a užitím grafému *digamma* v Lakónii a Messénii. V hláskách zubodásňových a patrových k větším změnám nejspíše nedošlo, ačkoli již místy mizí intervokální *g*.

Dalším jevem zasluhujícím pozornost je pozvolné mizení přídechu ostrého, což je společný znak všech řeckých dialektů v Asii.

3.3.2 Morfologie

a) Substantiva

Ze změn především ve vokalickém systému vyplývá i důsledek pro tvarosloví *koiné*, což se projevuje v sadách pádových koncovek. V moderní řečtině se množství rozmanitých deklinačních tříd maximálně redukovalo a byl tak postupně vytvořen zcela odlišný systém. Výrazným průběžným jevem vznikající *koiné* je vyrovnávání nepravidelností. Např. v ak. sg. souhláskových tříd, kde koncové *-a* bylo v opozici proti *-n* u tříd samohláskových, byla nepravidelnost vyrovnána užíváním koncovky *-an* (v době římské např. *gynaikan*, *podan*, *cheiran*, *ménan*). Mnohem dřívějšího data je již užívání koncovky *-én* namísto *-é* u mužských s-kmenů (*Démosthenén*). Řada podobných změn je předznamenána již ve starších nářečích, např. *-es* místo *-as* v ak. pl., u a-kmenů *-é* a *-ié* namísto *-ā* a *-iā* po *e*, *i*, *r*. Lze však nalézt i doklady o opačné tendenci. Projevuje se tu tak zřejmá nejistota autorů ohledně tvarů pádů různých kmenů, dochází tím k jejich kontaminaci. Attická deklinace *leós* a *neós* ustupuje zcela až na nepatrné výjimky.

U souhláskových tříd se setkáváme s užíváním koncovek druhé, o-kmenové deklinace (*meridú, genématú, tripodú, chthonon, stomató* aj.). Projevuje se i tendence přesouvat slova mezi kmenovými deklinacemi podle rodové příslušnosti, ačkoli někdy dochází i ke zvratu (*tú stratióté*). Neutra zůstala prakticky uzavřenou skupinou, jejíž skloňování se nijak výrazněji nezměnilo. Postupně dochází ke změnám v předložkových vazbách. Novořečtina uchovala nakonec pouze tvary pro nominativ, genitiv a akuzativ.

b) Zájmena

Na vývoji osobních zájmen se projevuje rozporuplnost různých snah o analogičnost v tvarosloví. V ak. sg. *eme* se od 1. stol. n. l. přidává koncové *-n*, později ještě navíc koncové *-a* podle vzoru v souhláskové deklinaci a nakonec ve 4. stol. ještě další *-n*. Vývoj je tedy: *eme > emen > emena > emenan*. Podobně i v druhé osobě, kde však tvary počínaje *esena* nejsou doloženy. Vzniklo tehdy nově i odpovídající posesivní adjektivum *esos*. V plurálu docházelo často k záměnám *hémeis* a *hýmeis*, a proto byly nově vytvořeny tvary *emeis* a *eseis*. Příklonné formy se tvořily obdobně vypuštěním počáteční samohlásky (*món* namísto *hémón*). Afereze postihla rovněž demonstrativa *autos, auté, auto*, a byla tak vytvořena sada *ton, tén, to* se silnou podobností členu určitému. Jako v attičtině koncem 4. stol. př. n. l. mizely zvláštní reflexivní tvary (*hémás autús, hýmás autús* atd.) a *heautús* se užívalo pro všechny osoby.

c) Adjektiva

Postupný vývoj jazyka postihl i adjektiva a odstraňoval nepravidelnost ve stupňování (*-ón* a *-istos* ustupují pravidelným *-teros* a *-tatos*; tak zaznamenáváme *kallisteron, tachyteros, agathótatos, brachytatos*). Setkáváme se i s nadužíváním stupňování, např. *megistotatos, prótista*, dokonce *mállon leptoteros*.

d) Slovesa

I pro slovesa je charakteristický proces zjednodušování a příklon k pravidelným formám. Atematická slovesa na *-mi* byla odstraňována v návaznosti na tendenci patrnou už v iónštině. Některé varianty tvarů stažených se objevují i v attičtině, tvary tematické až později a spíše u participií. Tvoří se nové přítomné tvary sloves na základě různých kmenů a slovních základů, např. *stanó* po aferezi u infinitivního kmenu *histanein*,

stéko od perfekta *estéka* s prezentním významem. Slovesa *nýová* vůbec tíhnou k pravidelným tvarům, *deiknyó* se vyskytuje dokonce už u Hésioda. Proces lze doložit ve třech stádiích vývoje: *anoignými* u Pindara, *anoignyó* u Hérodota a *anoigó* na papyru z 1. stol. př. n. l. U slovesa *didómi* se tematické tvary vyskytují až po době ptolemaiovské, kdy byl vytvořen prézens *didó* nebo *dideó*.

V *koiné* dochází i ke stírání vidového rozdílu mezi aoristem a perfektem. Přísmožek někdy nahrazuje zdvojkou (*ekarponékamen*) a celková nejistota autorů se projevuje i v opačném případě (*peplérósa*), nebo při kontaminaci obojího. Stejně tak koncovky aoristu slabého mohou pronikat do perfekta. Autoři se v případě aoristu rozhodovali mezi dvěma sadami koncovek a někdy vznikaly i tvary hybridní: 3. os. pl. aor. na *-osan* (*heurosan*, *epélthosan*, *érosan*).

Koiné vykazuje již postupující užívání opisných tvarů, zejména při vyjadřování budoucího času pomocí infinitivu plnovýznamového slovesa ve spojení s tvary *echó*, *theló*, *búlomai*, *melló* či *ofeiló*.

Optativ vymizel z mluveného jazyka počátkem letopočtu a jeho opětovný výskyt v listech 4. stol. n. l. je pouze důsledkem vlivu atticismu. Ve tvarech imperativu spolu soupeří koncovky aoristu slabého a silného. Z rozličných koncovek infinitivů v *koiné* převážil typ na *-ein*. Nový typ představuje zakončení na *-en* u sigmatických kmenů (*grapsen*, *pempsen*, 4. stol. n. l.) a ten může být chápán jako kontaminace typu na *-sai*; ten může být někdy pro dobovou výslovnost zapisován i jako *-se*. Infinitivy na *-ein* mohly ztrácet koncové *-n*. Tvar participia je v moderní řečtině ustrnulý, naproti tomu ještě *koiné* disponovala řadou tvarů, ale jejich užívání bylo nepravidelné a nejednoznačné.

Zvláštní pozornost by si zasloužil enormní nárůst a změny v oblasti lexikální, odpovídající proměňujícím se potřebám uživatelů *koiné* v kosmopolitní roli „jazyka civilizace“.

Na počátku minulého století byly předloženy dvě teorie o vzniku *koiné*. Paul Kretschmer se domníval, že byla jakousi nádrží napájenou všemi hlavními nářečímí. Tato teorie byla oživena. Například S. G. Kapsomenos (1958) vidí v řeckém jazykovém světě jakýsi „tavicí kotel“. Takový model však asi sotva odpovídá jazykové realitě. Meillet k tomu poznamenává, že „zkušenost ukazuje, že obecný jazyk je založen na některém konkrétním typu dialektu“, což může být podpořeno i politickou mocí, zvláště těší-li se onen dialekt jisté kulturní prestiži. To platí obzvláště o „imperiální attičtině“, která díky kulturní prestiži a správní praktičnosti uchovala vliv řečtiny proti působení římské politické moci.

Latina se však rovněž velkou měrou podílela na spoluutváření podoby *koiné*. Obohatila především řeckou slovní zásobu v oblasti a) vojenství (*kentyrión, legión, praitóron*), b) správy a práva (*kénsos, kolónia, spekulátor, fragellion*), c) obchodu (*lention = linteum, súdarion, membrana, membranon*), d) měř a měny (*modios, milion, dénarion, kodrantés = quadrans*). Poslední výraz navíc ilustruje, k jakým změnám byla řečtina donucena, aby vyjádřila cizí zvuk: výrazy *Kúirínos, Kyintios, Akylas* reprezentují různé způsoby, jak do řečtiny převést hláskovou skupinu *qu*.

Konsonantické *v* se nejprve transkribuje jako *o* (*Oalerios*) a *ou* (*Oualerios*), později se však začalo užívat hlásky *b*, když získala třenou výslovnost. Podobné obtíže představovala latinská výslovnost *f*, dokud se sama neposunula od aspirované explozivy k frikativě. Pro klouzavou hlásku *j* se užívalo přepisu s iotou (*Iúlios*). Pro některá slova z latiny se v řečtině užívalo přímo kalkování (*hekatontarchos* pro *centurion*, *Seb/wastos* pro *Augustus*). Setkáváme se i s kalky syntaktickými (*ergasian dúnai* pro *operam dare, to hikanon didonai* pro *satis facere*), tato tendence pak mohla vést až k syntaktickým latinismům typu *gegrammenó parésan* (*scribendo adfuerunt*). Zvláštní postupy bylo třeba hledat v řečtině pro analogickou slovtvorbu. Výrazy jako *senatus, praetor, consul, praefectus* či *provincia* byly překládány řeckými ekvivalenty *synklétos, stratégos, hypatos stratégos, eparchos* a *hé eparcheios*.

Některé přenesené latinské přípony přešly v řečtině do slovního základu. Například latinské *-ātu-*, ve slovech novořeckých mající funkci označování nositele výrazné fyzické vlastnosti (*genátos*, mající dlouhý vous), jména ovocné zavařeniny (*méláto*, jablečný džem), či adjektiva ve významu „opatřený něčím“ (*afrátos*, pokrytý pěnou); dále *-ianu-*, přípony zdvojnásobení *-ella* a *-úlla*, které byly předurčeny, aby nahradily původní *-arion* a *-idion*. Naproti tomu řeckých koncovek mohlo být užito k naturalizaci latinských výrazů, například u sloves prostřednictvím řeckého *-euó* (*délégateuó, praidéuó, kúratoreuó* aj.).

Jazyk, jehož vznik a vývoj se snažíme zachytit, je nám znám pouze ze své psané podoby. Jeho relativní jednotnost na tak velkém území s heterogenním obyvatelstvem se proto může jen sotva krýt s jazykem běžné mluvy. Ten může sám sebe prozradit snad skrze „chyby“ u méně vzdělaných pisatelů. Důvěryhodnost takové interpretace by podpořil fakt, kdybychom obdobné jevy nacházeli v novodobých nářečích nebo jako jevy přechodných období mezi starověkou a moderní řečtinou. Bohužel, dochované materiály na papýrech bývají oficiální povahy a sepsané školenými písaři, zvyklými užívat stereotypních obrátů. Prameny osobní povahy jsou spíše vzácností.

3.4. Vztah *koiné* k jiným dialektům

Na první pohled mají největší podíl na podobě *koiné* attická a iónština přinejmenším pěti klíčovými znaky, přiřazujícími *koiné* do stejné skupiny dialektů: 1. *-a* > *-é*, ovšem s typickým attickým návratem k *-ia* a *-ra*; 2. užití částice *an*; 3. tvary zájmen *hámeis* a *hýmeis*; 4. atematické infinitivy zakončené *-nai*; 5. přísuvné *-n*. U i-kmenů si zaslouží pozornost specifické attické skloňování *poleós* (namísto iónského *polios*) a genitivu podle *politú* (namísto iónského *politeó*). Sloveso *prassó* je kompromisem mezi attickým *prattó* a iónským *préssó*.

Prvky z jiných dialektů jsou ve srovnání s tím zanedbatelné a omezené na izolované jevy. Zvláštní pozornost si zaslouží výrazy pro význam „nikdo“; ve spojení *ud eis* a *méd eis* si attická podržela aspiraci na rozdíl od maloasijské iónštiny. Ačkoli se attická výslovnost projevila i v nápisech po roce 330 př. n. l. a přetrvávala i v *koiné*, v mluveném jazyce se prosadila varianta s *-d-* místo *-θ-*, což dokazuje i pozdější vývoj k novořečtině.

Pravděpodobně existovalo jisté soupeření oficiálního, standardního jazyka a místních dialektů. Dokazují to například zápisy v městě Larisa, zaznamenávající usnesení v odpověď Filipovi V.; zapsány jsou v místním dialektu a obsahují zároveň překlady králových dopisů, jejichž originály jsou psány *koiné*. Thessalský příklad ilustruje, že uchování místního dialektu mohlo sloužit jako prostředek stimulace lokálního patriotismu v situaci ztráty politické nezávislosti.

Koiné v Boiótii pronikala do oficiálních nápisů na přelomu 3. a 2. stol. př. n. l., ačkoli písemnosti soukromé povahy jsou stylizovány v místním nářečí ještě v 1. stol. n. l. Boióština dokládá navíc další způsob odporu proti *koiné*: na krátký čas se Boiótie stala součástí tzv. Aiolského spolku, který vytvořil jakousi vlastní „*koiné*“, nesoucí dva charakteristické znaky řečtiny severozápadní oblasti, *en* namísto *eis* a *-ois* v dativu plurálu u souhláskových kmenů. Dokumenty psané touto severozápadní *koiné* se vyskytují i na Peloponnésu a dokonce i na Krétě.

Z původních dialektů pronikání *koiné* nejvíce vzdorovala dórština: podle dochovaných nápisů nejdéle vydržela na Pelloponésu a dórských ostrovech včetně Kréty a Rhodu. V přechodném období se ovšem formuje varianta opouštějící některé nápadné zvláštnosti dórštiny a zároveň začleňující některé prvky attické *koiné*. Tato forma jazyka je někdy označována jako „dórská *koiné*“ a převládá v dórských nápisech posledních tří století př. n. l. O jejím přežívání do 1. a 2. stol. n. l. svědčí i literatura (Strabo, Suetonius, Pausanias), některé

jevy podobné prvkům ze staré lakónštiny přetrvaly i do dnešní doby v mluvě na jihovýchodním pobřeží Peloponnésu.

Taková odolnost proti vlivu attické *koiné* musí být nejspíš vysvětlována izolací a odlehlostí oblastí od jazykového vlivu mocenských center; proto se nejspíš dórština podílela tak malou měrou na formování *koiné*. V materiálu najdeme mezi přínosy dórštiny téměř výhradně přejatá slova převážně z oblasti vojenské terminologie. Výrazy *lochagos*, velitel roty, *xenagos*, velitel žoldnéřů, a *hagéma*, armádní sbor, byly do attičtiny inkorporovány již dříve. Přímo dórského původu nemusejí být ani dva výrazy, které nahradily své attické ekvivalenty, patřící k nepravidelné, tzv. attické deklinaci, *laos* a *naos*. U slova *pták* je užíván dórský kmen *ornich-* vedle *ornith-*. Výhradním morfologickým rysem je genitiv maskulin zakončený na *-a* < *-ao*, ale omezuje se na neattická osobní jména.

3.5. *Koiné* jako jazyk odborné prózy⁸⁶

Koiné se používala jednak jako jazyk historiografických spisů, dále se pak vyvinula v jazyk administrativní, který v sobě zahrnoval kombinaci vzrůstajících se odborných termínů s formální přesností stylu. Tato terminologie byla v lecčems nosná pro filosofii, vědy, vzdělání a také pro různá odborná odvětví. Významné filosofické směry (kynikové, stoikové a epikurejci) měly své kořeny právě v období hellénismu. Příznačný byl vývoj pro oblasti astronomie, geografie, medicíny a mechaniky (Eukleidés, Archimédés). Rozsáhlá slovní zásoba vědy a filosofie se zformovala již na základech iónsko-attické tradice. Tato tradice se pak stala nezbytnou pro vytváření nových slov a termínů pro vznikající koncepty a technické novinky. Není pravděpodobně nutné široce dokazovat, že většina technických, vědeckých a abstraktních termínů moderních evropských jazyků skutečně odkazuje (obvykle „prostřednictvím latinských kalků“) k lexikální tvořivosti hellénistických filosofů, matematiků a vědců, kteří používali *koiné* pro své často průkopnické práce.

⁸⁶ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 49-50.

3.6. Reakce proti *koiné* u hellénistických básníků⁸⁷

Univerzální jazyk prózy postrádal sepětí s lokálním zakořeněním, výslovně byl pak uzpůsobený administrativním a vědeckým potřebám, prokázal tak své nedostatky v oblasti literární živosti a emocionality. V kontextu vzrůstajícího vědeckého akcentu v antických literárních dialektch hellénističtí básníci 3. st. př. n. l. (Kallimachos, Apollonios z Rhodu a Theokritos) odmítli *koiné* a obrátili se k dialektům a žánrům rané řecké literatury. Hledali „pravou povahu“, tu jim *koiné* nemohla poskytnout. Tento konkrétní obraz jisté rozpolcenosti mezi starým a novým řeckým světem odráží počátky problému „břemene minulosti“ vytvořeného kanonizováním klasické řecké literatury. Tento problém pak například vyústil nápodobou jazyka Homéra u hellénistické epiky, připodobňováním hellénistických epigramů jazyku raného íónského básnictví, či dokonce imitací Sapphó a Alkaia z Lesbu. Je třeba ale říci, že tyto variace nepostrádaly jemné obměny výrazových prostředků a nápadité inovace v obsahu a lexiku, stejně jako stylu.

Tento přístup byl možný, protože literatura byla psaná „městskou elitou“ pro opět „městskou elitu“, která byla vyřazená z politického života, místo toho se tedy obrátila k velikým knihovnám a studiu kořenů vlastní kultury. Tvůrčí psaní se brzy stalo nesmírně učené a plné narážek, ti, kteří ho praktikovali, hledali novinky a podivnosti v dosud ne zcela probádaných námětech, v tajemné mytologii a ve zkoumání lidských vztahů. Ale snad nejdůležitější je úprava a uchování klasických textů prózy i poezie, zdůrazněná závažnou otázkou vyvstávající ohledně vymezení jazykové správnosti s vědomím dřívější jazykové rozmanitosti a následnými změnami. Tím se dostáváme k dalším otázkám o gramatice a lexikografii z nefilosofického hlediska. V zásadě retrospektivní přístup k tradiční normativní mluvnici, která se zakládala na odkazu „nejlepších“ autorů klasického období, skutečně vychází z filologických prací té doby. Z toho vyplývá stanovení tradičních forem psaného jazyka, což bude mít brzy ohromné následky v historii řeckého jazyka.

⁸⁷ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 50-51.

3.8. Řečtina Nového zákona

Nebyl to jazyk literární a strojený, ale jazyk každodenního života, který přirozeně užilo nové náboženství, aby dosáhlo odezvy v srdcích rostoucího počtu přívrženců, jakmile se začalo rozšiřovat za hranice Palestiny, kde se zrodilo. Jazyk Nového zákona byl dlouho považován učenici za jazyk *sui generis*, za náboženský jazyk, jenž se vyvíjel nezávisle na *koiné*. Nicméně ze zkoumání dobových pramenů, nápisů a obzvláště papyrů, obsahujících písemnosti neoficiální povahy, ukazuje, že jazyk Nového zákona je lidovému jazyku poměrně blízký. Toto zjištění nezpochybňuje ani fakt, že existují rozdíly ve stylu různých autorů, mezi nimiž jako nejpečlivější stylista vyniká Lukáš, řecký lékař. Ten byl mezi evangelisty údajně nejvzdělanější, pokud jde o schopnost užívat řeckého jazyka. Ukazuje to i Eduard Norden na základě srovnání shodných pasáží ve třech tzv. synoptických evangeliích. Zjišťuje, že Lukáš téměř vždy volí ten výraz, který se zdá z puristického hlediska vhodnější, což dokládají i atticistní slovníky. Pokud jde o slovní zásobu, Lukáš, který se bezpochyby těšil soudobému literárnímu vzdělání, má sklon odmítat výstřední výrazy a barbarismy. Užívá slova *lepton* namísto latinismu *kodrantés*, *kénson* nahrazuje slovem *foron*, píše *hekatontarchés* místo *kentyrión*. Matoušovo *ptóma* stojí proti Lukášovu *sóma*, vulgární *trógó* u Matouše proti korektnímu *esthió* u Lukáše. Lukáš se jistým vyjádřením vyhýbá nejen z důvodů jazykových, ale rovněž pro nežádoucí konotace či pocitovanou nevhodnost. Matouš i Marek použijí výraz *kolafizó* (u Petronia *percolopare*, z toho *it. colpo*, *fr. coup*), bít, kdežto Lukáš užívá v přeneseném smyslu slova *deró*. Přesto se i Lukáš snaží přiblížit se soudobému mluvenému jazyku, jak o tom svědčí i Prolog, věnování Theofilovi.

Autoři evangelií stáli před úkolem informovat nové příslušníky křesťanské sekty, hovořící snad převážně aramejsky, o tom, čemu Ježíš učil. Badatelé se domnívají, že mohl existovat nějaký provizorní text či soubor textů, sepsaný aramejsky, do řečtiny přeložený kolem poloviny prvního století n. l. Naproti tomu jiní považují zvýznamňování soudobého mluveného řeckého jazyka za přehnané a vyzdvihují proti tomu vliv řeckého překladu Starého zákona, tzv. Septuaginty.

3.8.1. Řeč Nového zákona

Nový zákon je psán řečtinou v její tehdy běžné podobě světové řeči. Říkalo se jí obecná mluva, řecky *koiné*. Ve srovnání s klasickou attičtinou, v níž vznikala významná literární díla, to byla řeč jednodušší, i když právě na attický dialekt navazovala. Oč byla jednodušší, o to širšímu okruhu lidí byla srozumitelná. Také *koiné* má ovšem své různé roviny, přičemž jazyk Nového zákona je v průměru bližší hovorové řeči než výrazově propracované řeči spisů Aristotelových. Z toho důvodu k pochopení významu některých slov a mluvnických zvláštností novozákonní řečtiny přispěly objevy egyptských papyrů, na nichž byly výrazy z každodenního soukromého života helénistické a římské císařské doby. Značné rozdíly jsou ale i uvnitř Nového zákona samého. Téměř žádná jeho část není psána řečí zcela hovorovou. U všech autorů vidíme snahu o co nejdůstojnější vyjádření, odpovídající závažnosti předmětu.

Přesto jsou velké rozdíly mezi Markovým stylem inteligentního lidového vypravěče a literárním jazykem Jakubovy epištoly nebo mezi výrazově bohatým a jazykově přesným vyjadřováním autora Lukášových spisů a působivě syrovým, místy zřejmě záměrně užitým barbarským jazykem Zjevení Janova.

Křesťané poměrně brzy a důsledně převedli původně aramejskou tradici o Ježíšovi do řečtiny, takže se nakonec z aramejštiny a z hebrejštiny udržely jen některé liturgické výroky - jako amen, halleluja. V novozákonní době se i nadále drželi obzvláště řečtiny, v „menších“ jazycích jistě předávali evangelium ústně, ale vcelku dlouho v nich neprodukovali literaturu.⁸⁸

Jazyk Nového zákona je zvláštní podoba řečtiny, kterým hovořili Židé na Blízkém východě. Nový zákon byl napsán autory, kteří postrádali vyšší vzdělání, a tím pádem byl do značné míry ochuzen o rysy typické pro atticismus. Nicméně stále byl psán na území, kde primární postavení měla aramejšтина, přinejmenším také některé knihy byly přeloženy z aramejských originálů. Kromě toho rovněž některé znalosti *Septuaginty* (řecký překlad Starého zákona z hebrejštiny z 2. st. př. n. l.) musí být předpokládány pro převážně židovské autory včetně překladatelů.

Některé typické rysy vyskytující se v Novém zákoně:

- a) κοί na začátku nového paragrafu;
- b) κοί představující závětí v podmínkových větách;

⁸⁸ POKORNÝ, P. *Literární a teologický úvod do Nového zákona*. Praha 1993, s. 16.

- c) pořádek slov substantivum v genitivu – adjektivum namísto obvyklé hlavní pozice adjektiva;
- d) užití pozitivu u adjektiv s platností komparativu;
- e) εἷς nebo ἄνθρωπος se užívají jako neurčité zájmeno (místo τις);
- f) nadbytečné užívání zájmen ve vztažných větách;
- g) časté použití zájmena 3. osoby místo demonstrativa.

Většina z těchto rysů má své protějšky v Septuagintě, řada z nich také velmi dobře odráží tehdejší hebrejštinu a aramejštinu. U mnohých nacházíme paralely v dokumentech psaných egyptskou koiné. Všechny tyto případy pravděpodobně vyjadřují obecné tendence hovorové řečtiny, které byly posíleny židovským bilingvismem v Palestině nebo náhodnou koptsko-hebrejskou korespondencí.

Ačkoli ne každý domnělý semitismus může být vysvětlen odpovídajícím termínem, povšechně vzato jazyk Nového zákona odráží poměrně věrně přirozený vývoj jazyka počátečních století n. l., stylistické rozdíly vždy určuje rozdílná úroveň vzdělání autorů. Tak například *Jakub* je po jisté stránce zcela „klasický“ (i když k atticistům má daleko), zatímco *Lukášovo evangelium*, *Skutky Apoštolů* a *Epištoly Sv. Pavla* jsou psané na vyšší úrovni než *Matoušovo*, *Markovo* a *Janovo evangelium*. *Evangelium podle Jana* a *Apokalypsa* nejsou téměř vůbec ovlivněné zastaralými konvencemi literární tradice.

Všeobecně celkovou kvalitu jazyka lze odhalit při srovnávání standardu Nového zákona s postřehy Frynicha⁸⁹, který komentoval „chyby“ (tj. neklasické prvky živé řečtiny) dělané žáky v literárních cvičeních.

Příklad pro srovnání:

Ekloga 10:

[Předpokládá se, že Frynichos mohl používat vysoce konzervativní výslovnost.]

εὐχαριστεῖν οὐδεὶς τῶν δοκίμων εἶπεν, ἀλλὰ; χάριν εἰδέναι

Nikdo z vyzkoušených neřekl evkharistin, ale kharin idenai.

⁸⁹ Autor díla *Atticisté* žijící na konci 2. st. n. l.

Jan, 11.41:

Πάτερ, εὐχαριστῶ σοι

Otče, děkuji ti.

3.8.2. Sémantická rovina

Jazyk je soustava znaků, jimiž osoby, kterým slouží k dorozumívání, označují jednotlivé jevy skutečnosti. Aby se dorozuměly, musejí znát všechny jednotlivé znaky a kódy, které samy ze své podstaty nemají k označovaným skutečnostem žádný vztah. Problémy se mohou objevit tam, kde musíme pomocí jazyka vyjádřit něco nového, co dosud není běžnou praktickou zkušeností všech, kteří se dorozumívají.

Lze pozorovat, že řeč Nového zákona užívá na stěžejních místech zvláštní metafory, a to nejen metafory ve smyslu literárního zpestření výrazu, ale metafory jiným výrazem nenahraditelné, tedy vlastně symboly signalizující něco nového.⁹⁰ Jedná se tedy o metafory, které mají nezastupitelnou funkci a jako takové je křesťané přestali časem vnímat. Ale souvislost, v níž se s nimi setkáváme v prvních křesťanských vyznáních, jasně naznačuje, že svůj pozdější běžný liturgický a teologický význam získávaly teprve tím, že byly začleňovány do určité nové a z obvyklého hlediska nečekané souvislosti.⁹¹

3.8.4. Řecké sentence a Nový zákon

Při výkladu literární stránky Nového zákona je potřeba brát v úvahu také hellénistické literární formy. Pokorný soubory Ježíšových výroků, jejichž písemně zachycenou sbírku použili při psaní svých evangelíí Matouš a Lukáš, chápe jako „obdobu biblické i mimokanonické sapientní (mudroslovné) literatury, k níž patří například kniha Přísloví, Kazatel, Moudrost Sirachovce nebo Výroky Otců z mišny, a jejich autoritu jako slov

⁹⁰ Takovou nenahraditelnou metaforou je například výraz „království Boží“ vyjadřující budoucnost ve smyslu cíle, naplnění. Budoucnost, která není prodloužením přítomných možností a představ, ale otvírá se jako smysl lidského života a dějin. Podobně tomu je s tzv. výsostnými tituly, které se ustálily v liturgickém životě vznikající církve. Tituly jako Pán nebo Syn Boží neoznačují pána ve smyslu pozemského vladaře nebo majitele otroků ani syna ve smyslu biologického potomka. Jde tu o postižení hlubší závislosti, závislosti ve smyslu spontánní důvěry a o synovství ve smyslu ztotožnění s otcovou vůlí a jeho záměrem.

⁹¹ POKORNÝ, P. *Literární a teologický úvod do Nového zákona*. Praha 1993, s. 17.

Kristových lze zase srovnávat s autoritou Zákona.⁹² Jakmile ale začaly být předávány řecky, uplatnila se při jejich tvorbě kromě „liturgických potřeb nesporně i pravidla, podle nichž byly v řeckém světě upravovány výroky významných moudrých lidí ve formě tzv. chrií nebo sentencí (ř. *gnómē*).“⁹³ Účelem těchto zásahů bylo učinit výrok lehce zapamatovatelným a v případě chrií také stručně zachytit okolnosti, za nichž byl pronesen.⁹⁴ Sbírký sentencí a chrií byly v helénistické době velmi rozšířené, jejich memorování a procvičování pak bylo v různých obměnách jedním ze stěžejních předmětů výuky na řeckých gymnasiích.

3.9 Lidový jazyk

Lidový jazyk byl nadále užíván při vzdělávání prostého obyvatelstva. Jednalo se o spisy navazující na obsah Nového zákona nebo jej doplňující, které vyprávěly životní osudy mučedníků a světců. Nicméně vulgarismy brzy vzbuzovaly pohoršení u vzdělanějších vrstev, a tak bylo nezbytné, aby církev, která se zbavovala stop svého nízkého původu, přejala zavedený jazyk kultivovanější společnosti. Později i východní císařství, které si tradici *koiné* přisvojilo, dále tento jazyk rozvíjelo pro své účely, nicméně se tím zvětšovala propast mezi neustále se vyvíjejícím živým jazykem obyvatelstva a jazykem oficiálním. Postupně tak státní a církevní instituce začaly působit jako základny „lingvistické reakce“.

⁹² POKORNÝ, P. *Literární a teologický úvod do Nového zákona*. Praha 1993, s. 35.

⁹³ POKORNÝ, P. *Literární a teologický úvod do Nového zákona*. Praha 1993, s. 35.

⁹⁴ Také mimo soubory výroků ukazují evangelisté jako pozdější autoři znalost některých literárních a rétorických postupů, když kupříkladu charakterizují osobnost několika typickými výroky a co nejstručněji naznačují, kdo, kde, kdy a z jakého důvodu tak mluvil.

4. Atticismus

4.1. Lúkiános ze Samosat (asi 120 - 180 n. l.)⁹⁵

Život

Lúkiános byl řečník a filozoficky laděný spisovatel, satirik a vrstevník Ailia Aristeida a Apuleia. Pocházel z chudší syrské rodiny. Měl se stát řemeslníkem (sochařem), ale z učení u svého strýce brzy odešel a studoval rétoriku; naučil se velmi dobře řecky. Zdál se mu sen, že se ocitl mezi dvěma ženami, mezi alegorickými postavami Sochařství a Řečnictví, které se o něj přely, a on se nakonec rozhodl pro nelehké povolání literáta. Vliv na vývoj jeho talentu měl snad Héródés Attikos.⁹⁶

Roku 165 se zúčastnil olympijských slavností a byl tam svědkem veřejného sebeupálení sofisty Peregrína z Paria.⁹⁷ Nějakou dobu působil v Antiochii jako soudní řečník. Povolání řečníka přivedlo Lúkiána k častému cestování, prošel Malou Asií, Galii, Řecko a Egypt. Asi ve čtyřiceti letech zanechal sofistických deklamací a dal přednost filozofii – psal a přednášel satirické dialogy. Od roku 157 pobýval převážně v Athénách, kde se dostal do styku s Akadémií a kynickou školou. V době, kterou je obtížné upřesnit, jmenoval prefekt Egypta Lúkiána, který neměl římské občanství, do funkce státního úředníka. Toto výhodné a dobře placené místo musel ale po nějaké době opustit a vrátil se tak k činnosti řečníka-sofisty, který opět začal přednášet ukázkové řeči. O posledních letech Lúkiánova života nejsou dochovány žádné podrobnější zprávy.

Dílo

Pod Lúkiánovým jménem se zachovalo 80 spisů, je však mezi nimi i několik sporných či jistě neautentických. Chronologie jednotlivých děl je také nejistá. Do sofistického období patří jeho deklamace Tyrannoktonos, Falaris I, II aj. Mezi epideiktickými řečmi vyniká zejména Myias enkómion (*Chvála mouchy*), chvalořeč s důvtipnými argumenty, dále pak

⁹⁵ CANFORA, L. *Dějiny řecké literatury*. Praha: KLP, 2001, s. 600-609.

⁹⁶ Řecký řečník 2. st. n. l., který pocházel z proslulé athénské rodiny. Jeho řeči se vyznačovaly elegancí a lehkostí, zachovala se však pouze řeč Peri Politeias (O státě).

⁹⁷ Lúkiános věnoval tomuto muži svá dvě velmi důležitá díla: teoretický spisek *Jak psát dějiny* a ostrou kritiku *O Peregrínově skonu*. Peregrínos pocházel ze zámožné rodiny usazené v Mýsiii a v určitém okamžiku přešel od kynismu ke křesťanství, od tohoto se Lúkiános s opovržením distancoval.

Patridos enkómion (*Chvála vlasti*). Biografie Démonaktos bios (*Démonaktův život*) je také chvalořeč.

Z úvodních řečí (*prolaliai*), jimiž řečník začínal svá vystoupení, je důležitá řeč Peri tú enypniú étoi Bios Lúkiánú (*O snu neboli Lúkiánův život*), ve které Lúkiános svým spoluobčanům vyložil, jakým způsobem se dostal k rétorice. Proč se k rétorice ve stáří opět vrátil, zdůvodnil v prolalii Héraklés. K Lúkiánovu pobytu v Galii se vztahuje spisek Peri tú élektú é tón kyknón (*O jantaru neboli O labutích*). Mezi *diatriby*⁹⁸ patří například Peri penthús (*O zármutku*), ukazující zbytečnost smutku.

Jedním z prvních dialogů je pravděpodobně Dis katégorúmenos (*Dvakrát obžalovaný*), ve kterém se Lúkiános obhazuje proti dvěma stranám, rétorice a filozofii, jíž se nyní chce věnovat. Lúkiánovy satirické dialogy byly silně ovlivněny jednak kynickou diatribou Menippa z Gadar⁹⁹, jednak attickou komedií. Kousavé útoky na filozofy obsahují dialogy Symposion (*Hostina*), Hermotimos (*Hermotimos*), Zeus tragódos (*Zeus tragik*) či Filopseudés (*Milovník lži*) aj. Kynická filozofie ovlivnila dialogy Charón é Episkopúntes (*Charón neboli Pozorovatelé*), Nekrikoi dialogoi (*Rozhovory v říši mrtvých*) a Menippos é Nekyomanteia (*Menippos neboli Věštba mrtvých*). Myšlenkově se k nim řadí i Oneiros é Alektryón (*Sen neboli Kohout*). Dialog Theón ekklésia (*Sněm bohů*) se vysmívá přílivu nových božstev, která ohrožují starou olympskou aristokracii.

Dvě knihy parodií na dobrodružné a cestopisné romány s ironickým názvem Aléthés historia (*Pravdivé příběhy*) měly veliký vliv na pozdější světovou literaturu. Satirické zabarvení mají i sporné dialogy Peri orchéseós (*O tanci*), obhajující pantomimu, a Kynikos (*Kynik*). V některých dialozích napodobuje Lúkiános Platóna, sám v nich vystupuje pod jménem Lykinos. Dialog Pseudosofistés (*Nepravý sofista*) kritizuje přepjatý atticismus. Do tohoto okruhu patří také gramatický žert Díké fónéentón (*Před soudem samohlásek*), který popisuje spor písmen Tau a Sigma.

Bez ostřejšího satirického zabarvení vypráví Lúkiános o milostných dobrodružstvích lidí i bohů ve třech souborech dialogů. Jsou to Hetairikoi dialogoi (*Rozhovory hetér*), Theón dialogoi (*Rozhovory bohů*) a Enalioi dialogoi (*Rozhovory mořských bohů*). Formu dopisu má několik prací: Peri tés Peregrinú teleutés (*O Peregrínově skonu*), Alexandros é Pseudomantis (*Alexandros neboli Falešný prorok*), v nichž se vysmívá náboženskému blouznění, a Pós dei historian syngrafein (*Jak psát dějiny*).

⁹⁸ Původní význam „prodlení s někým“, pak „rozmluva“. Později se stává toto slovo označením pro druh filozofické přednášky, jíž je podávána myšlenka praktické etiky a životní moudrosti.

⁹⁹ Řecký básník a kynický filozof 1. pol. 3. st. př. n. l. Menippos vytvořil nový literární žánr, nazvaný později „menippská satira“, ve které se mísila próza a verše, vážnost a vtip a ironie, která nic nerespektovala.

Lúkiános sice nebyl příliš samostatným myslitelem (byl zastáncem populární filozofie), ale satirický dialog dovedl k uměleckému vrcholu. Své kritické zásady a hodnocení opíral o klasickou literaturu.

Psal bohatým attickým jazykem, do kterého mísil i neattické výrazy a obraty z mluveného jazyka. Lúkiánův jazyk je cvičený, nestrojený, jeho styl pak spíše originální než naopak. Jeho sofistika je chytrá a vtipná, a jeho jednoduchost slov a slovních spojení je přesně vypočítaná a pestrá u frází, které jsou břitké a ostré. Lúkiános se učil řečtinu ve škole, proto u něho lze shledat nezvyklou čistotu při vyjadřování tímto jazykem, která je ale zároveň provázena bohatou spletností a lehkou rafinovaností.¹⁰⁰ Dbal spíše o dokonalost a živost řeči než o kompozici a obsah. Jeho satirické umění, vysmívající se nešvarům své doby a lidské pošetilosti, bylo oceněno i byzantskými spisovateli a novou dobou, byť jeho celkové vyznění je spíše pesimistické.

4.2. Attický dialekt a jeho obnovení u Lúkiána

4.2.1. Vzestup attičtiny

Okolo pol. 5. st. př. n. l. byly Athény demokratickou mocností, se kterou mohla o vedoucí postavení v Řecku soupeřit pouze dórská Sparta, více tradiční oligarchický stát. V této samé době se Athény rychle stávají hlavním střediskem vzdělanosti, přitahují hlavní intelektuály (takzvané sofisty, potulné učitele rozmanitých schopností, kteří poskytovali vzdělání hlavně zámožným) ze všech částí řeckého světa, začíná se také rozvoj jejich kulturních a vzdělávacích institucí. V této atmosféře rozkvětu Athéňané vyvíjejí literaturu v jejich vlastním dialektu, a to zejména na poli tragédie, komedie, historie, řečnictví a filosofie. Své vedoucí postavení si ale attičtina uhájila, i když již Athény ztratily svou politickou převahu. V období rozhodujícího athénské vlivu se totiž stala obecnou řečí diplomatickou v rozsáhlých oblastech řeckého světa. A protože ji z tohoto důvodu přijali za úřední řeč i makedonští králové, rozšířila se s jejich výboji po celém tehdejší světě (samozřejmě, že působením jiných řeckých nářečí v ní došlo k některým změnám).

Tedy tento athénský neboli attický dialekt patří spolu s iónským dialektem do východní řečtiny, navzájem se ovlivňují a obohacují poměrně úzkým vztahem a příbuzností,

¹⁰⁰ LEVI, P. *A History of Greek literature*. London 1985, s. 458-459.

kteřá mezi nimi existuje. S attičtinou a s jejím pozdějším rozšířením a změnou v hellénistickou koiné bude vždy spojen dalekosáhlý vliv iónštiny.¹⁰¹

4.2.2. Attičtina od 1. st. př. n. l.

V roce 30 př. n. l. ovládl Řím poslední velkou hellénistickou monarchii, Egypt. Všechny východní řecké oblasti jsou nyní provinciemi římského impéria. Nesmírná síla kulturní tradice zabránila tomu, aby také řecká kultura neztratila zcela svůj význam. Její úloha, postavení a možnosti v době římské byly rozdílné. Záleželo na místních podmínkách na přízni či nepřízni císařů, na hospodářském rozvoji nebo poklesu i na jiných vnějších příčinách (války či vpády barbarských vojsk). Příznivé období pro řeckou kultura byla 1. polovina 1. st., dále vláda Hadriana a Antoninů ve 2. st., a konečně 4. a 5. st. po reformách Diocletiana a Constantina, který v Constantinopoli vytvořil nové středisko správy a kulturního života řeckého Východu.

Již v 1. st. př. n. l. se zřetelně formuje archaizující klasicistická reakce na květnatý asijský styl (ozdobný styl řečnických škol maloasijských oblastí, které se neubráníly orientálnímu vlivu a vkusu, kolem roku 30 př. n. l., kdy do Říma přichází řečník Dionysios z Halikarnassu¹⁰², byl tento asianismus již na okraji zájmu), zvaná atticismus. Atticismus, k jehož posílení přispěl v době římské nadvlády i politicky motivovaný pohled zpět ke slavné řecké minulosti, měl pro celý další vývoj řeckého jazyka a literatury dalekosáhlé důsledky. Vyznačoval se klidem a prostotou. Stylistickým cílem se stává napodobení dobrých attických spisovatelů a řečníků klasické doby. V hnutí atticismu byly různé směry. Někteří viděli vzor v Démostenovi nebo Isokratovi, jiní v Thúkydidovi nebo Hypereidovi či Xenofóntovi. Stoupenci krajního klasicismu spatřovali svůj vzor v Lysiovi. Atticismus se nejdříve uplatňuje v řečnictví a poté se šíří do dalších oblastí. Napodobování nebo renesance klasické attičtiny začala zhruba v 1. st. n. l., kdy se jakousi normou pro literární řečtinu stává jazyk výše uvedených autorů a řečníků, mluvený jazyk – takzvaná *koiné* – je tolerován pouze pro technické a nedůležité „podliterární“ jazykové cíle.¹⁰³ To vedlo k osudnému odtržení jazyka umělé literatury od mluvené řeči, které poznamenalo řeckou literaturu až do moderní doby. Atticismus měl různé odstíny podle toho, které klasické autory si bral za vzory. Od 2. st. až do

¹⁰¹ HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London 1997, s. 24-25.

¹⁰² Dionysios z Halikarnassu (asi 60 př. n. l. – 5 př. n. l.) přišel do Říma a působil tam přes 20 let jako učitel rétoriky. Například ve svém spisu *Peri miméseós* (O napodobování) řeší otázku, zda, jak a koho napodobovat. Říká, že napodobování nesmí být mechanické.

¹⁰³ DOVER, K. J. AND OTHERS *Ancient Greek literature*. Oxford 1980, s. 156.

konce starověku se pak atticismus stal zcela převládajícím směrem (jako součást tzv. druhé sofistiky).

Ve 2. st. n. l. také dochází k obnově a oživení řecké literatury a současně s tím i rozkvět řečnictví a řečnických škol. Řečníci jsou v této době učiteli řečnictví, literárními kritiky a především deklamátory. Pro rozličné příležitosti skládají oslavné, prosebné nebo děkovné projevy a vystupují na veřejnosti s ukázkovými řečmi. Pro tyto rétory římské doby se později vžilo označení *sofista*. Rozkvět rétoriky ve 2. st. proto bývá nazýván *druhou sofistikou*.¹⁰⁴ Vedoucí sofisté se vyvíjejí v intelektuální sociální elitu, nabízejí nápadné ukázky kompetitivních diskusí a užívají si přízně a obdivu vysoce postavené klientely.

4.3. Před soudem samohlásek¹⁰⁵

Před soudem samohlásek je lehce humorně laděná fingovaná soudní řeč či hříčka nevelkého rozměru, kterou hláska Sigma obžalovává hlásku Tau, že ji vytlačuje z některých slov, ve kterých ona sama zastávala dříve bezvýhradné postavení. Vychází z hláskových poměrů v různých řeckých nářečích, především z faktu, že íónské zdvojené ss (běžně například u Homéra) je v attičtině užívané v Athénách nahrazováno zdvojeným tt. Dá se říci, že Lúkiános zde lehce ironizuje přílišnou rozpínavost attičtiny.

Styl, kterým je tato řeč napsána není příliš komplikovaný, byť si Lúkiános, co se týče kompozice, poměrně libuje v rozsáhlejších periodách a konstrukcích. Oproti tomu slova a slovní spojení jsou poněkud jednodušší.

4.3.1. Fonologický rozbor

Lúkiános místo attického zdvojeného tt používá (ovšem jen ojediněle, je také možné, že došlo k další hláskové změně, a to k zjednodušení ss v s) íónské zdvojené ss, jako by dával za pravdu oné souhlásce Sigma (např. φυλάσσοντα). Zdvojené ss ve větší míře používá pouze u slov, na kterých demonstruje postupující vliv zdvojeného tt (např. βασιλιτταν versus βασιλισσαν, Θεταλίαν proti Θεσσαλίας aj.).

¹⁰⁴ Tento termín vytvořil athénský sofista Filostratos na začátku 3. st. n. l.

¹⁰⁵ LUCIANUS *Lis consonantium*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913.

Dalším typickým rysem pro attičtinu je ponechání si ostrého přídechu (spiritus asper). Slov s tímto přízvukem je u Lúkiána velmi mnoho (např. ἔβδόμεν, ἔπτα, ἡμιφώνους).

Nesmíme opomenout ani koncové n u slov končících na samohlásku, které brání případné „kolizi“ s jiným slovem, které naopak na samohlásku začíná (např. ἐστιν ἄληθως).

V Lúkiánově textu také nenajdeme hlásku w (digamma), ale setkáme se například se slovy typu ἄπασι, σῦ, kde se hláska t změnila v s působením následné hlásky i nebo u.

Jednou z dalších změn, která se tentokrát týká samohlásek, je podržení a po e, i, r (např. ἄμφοτερα).

Dále potom změna krátkého a v krátké e (např. πλεονεξίας).

Vzhledem k tomu, že v originálním textu není graficky vyznačena *iota subscriptum* neboli *hypogegrameni*, která označovala možnou výslovnost samohlásky i v dlouhých diftonzích āi, ēi, ōi, kde se dříve vyslovovala (přestala se vyslovovat s nástupem koiné, ale jistou obnovu zažila u středověkých byzantských písařů, sloužila také pro potřeby ceremonie řecké ortodoxní církve¹⁰⁶), nejsem schopná slova, v nichž se dříve tyto diftongy vyskytovaly, přesně rozlišit. Problém nacházím také u slov s attickými nepravými diftongy (došlo ke změně raného ě nebo ō v ē či ō, např. z esmi > ēmi/eimi).

Rozlišit mohu jen dlouhé diftongy, jež jsou kráceny před s, a to hlavně v dat. pl. 3. deklinace.

4.3.2. Morfologické hledisko a některé gramatické zvláštnosti

V textu lze najít několik slov, u kterých došlo k výměně sufixu -ter s -tes: δικαστης, dále pak attické zakončení adjektiv na dvouslabičné -eios s diftongem ei, jež odpovídá zakončení substantiv (např. ἀμελείας).

V 2. p. sg. deklinace maskulin původně zakončených na -osyo ztrátou s vzniká nepravý diftong -ou: Ἀριστάρχου; 3. p. pl. je potom zakončen na -ois místo staršího -oisi.

Dalším gramatickým jevem je zakončení v nom. pl. na -ai (tento jev ale není příliš častý), obzvláště u substantiv 1. deklinace (např. δικασταί, kde rod je mužský), originální zakončení v tomto případě bylo původně na -as.

¹⁰⁶*Iota subscript*, poslední aktualizace 27. května 2010 01:30, citováno 29. 6. 2010, Wikipedie. Dostupné z WWW: http://en.wikipedia.org/wiki/Iota_subscript

4.4. Frynichos Arabios¹⁰⁷

Frynichos Arabios byl jedním z atticistů, kteří se snažili o čistotu jazyka a propagaci atticismu. Pocházel pravděpodobně z Bythinie a žil kolem 2. pol. 2. st. n. l. Ve svém díle *Eklogé rématón kai onomatón Attikón* (*Výběr attických sloves a jmenných druhů*) se představuje jako stoupenec krajního atticismu. Je pravděpodobné, že jiný název tohoto díla byl *Attikistés* (*Atticista*). Kvůli velkým rozdílům mezi rukopisy nejsou dosud známé původní podoba a přesné uspořádání tohoto slovníku. Dalším Frynichovým dílem je rozsáhlý slovník *Sofistiké peraskeué* (*Řečnická příprava*), v němž se tento autor zabýval attickými slovy a obraty. Dnes máme zachován pouze výběr z tohoto slovníku.

4.5. Moiris¹⁰⁸

Řecký gramatik, který žil asi ve 3. st. n. l. Je autorem díla *Lexeis Attikai* (*Attické výrazy*). V tomto lexikonu jsou vedle sebe téměř abecedně uspořádána slova typicky attická a jim odpovídající hellénistické výrazy. Při uvádění attických slov se Moiris inspiroval především Thúkydidem, Xenofóntem, Aristofanem a Platónem.

¹⁰⁷ BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 212

¹⁰⁸ BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 378

4.6. Vývojové tendence řeckého jazyka v rané byzantské době¹⁰⁹

Vývoj byzantské literatury lze rozdělit do čtyř období. Prvním obdobím je raně byzantské období, které začíná již v pozdním starověku 4. a 5. st. n. l. a trvá zhruba do poloviny 7. st. n. l. Je to typická přechodná etapa, v níž však dosud trvá politické a sociálně-ekonomické zřízení příznačné pro pozdně římské impérium. Latina je i nadále státním úředním jazykem. V popředí kulturního vlivu stále zůstávají některá významná centra pozdně římského období jako například Alexandrie, Antiochie, Kaisareia či Athény. Ovšem ke konci tohoto období se hlavním politickým a kulturním střediskem říše stává Konstantinopol (Cařihrad). Druhé období lze datovat od pol. 7. st. n. l. do pol. 9. st. n. l., třetí období pak trvá od roku 848 až do dobytí Konstantinopole křižáky (roku 1204), poslední čtvrté období potol lze sledovat od roku 1204 do roku 1453, kdy město padlo do rukou Turků.¹¹⁰

Jazyková stránka byzantské literatury souvisí s udržováním antické tradice, která se ale dostávala do rozporu s novými křesťanskými ideály. Věrnost antickým vzorům směřovala k ustrnutí literárního jazyka, který se snažil napodobovat starověkou attičtinu již od 2. st. n. l. V byzantské době ale byla attičtina lidem bez vyššího vzdělání téměř nesrozumitelná. Snaha znehybnit jazyk na určitém místě historického vývoje je charakteristický rys pro byzantskou elitu, která tím vyjadřovala vůli zastavit čas v okamžiku, kdy vzniklo křesťanské impérium. To vedlo k rozdělení literárního proudu na dvě části. Je zde „vyšší“ oficiální literatura, která je kultivovaná po stránce jazykové i formální. Díla této literatury byla psána archaizující řečtinou a komponována podle pravidel rétoriky. Patří sem převážně tyto žánry – teologická, historická, filozofická a rétorická díla. Tímto jazykem (bývá označován také jako jazyk spisovný či literární) je ale psáno jen velmi málo děl krásné prózy a poezie, výjimkou jsou snad pouze epigramy a didaktická poezie. Ostatní beletristická literatura pak byla psána „lidovým“ jazykem. Látka zábavné literatury totiž sloužila pouze chvilkové soukromé zábavě, a nebylo ji tedy potřeba příliš propracovávat. Velmi často se tradovala pouze ústně a spíše jen náhodou byly zachovány některé památky jako rukopisné zápisy. V tomto lidovém jazyce tak byly psány především veršované žánry, jejichž veršem je patnáctislabičný jamb (verš řecké lidové písně).

¹⁰⁹ DOSTÁLOVÁ, R. *Byzantská vzdělanost*. Praha: Vyšehrad, 1990, s. 89-90.

¹¹⁰ BORECKÝ, B., DOSTÁLOVÁ, R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha 2006, s. 28-29.

Závěr

Atticismus, k jehož posílení a vlivu v době římské nadvlády vždy přispíval pohled zpět ke slavné řecké minulosti, měl pro celý další vývoj řeckého jazyka a literatury dalekosáhlé důsledky. Stylistickým cílem se stalo napodobování dobrých attických spisovatelů klasického období. To samozřejmě vedlo k osudnému odtržení jazyka umělé literatury od mluvené řeči, tato vývojová tendence pak poznamenala řeckou literaturu až do moderní doby.

Atticismus měl rozmanité odstíny podle toho, kteří klasičtí spisovatelé mu sloužili za vzory a předlohy.

Krajním projevem klasicismu jsou potom speciální slovníky vhodných attických výrazů, které konzervativní klasicistický vkus připouštěl. Autory těchto jazykových příruček jsou například Frynichos Arabios, Moiris nebo Harpokration.

Od 2. st. n. l. až do konce starověku byl atticismus zcela převládajícím směrem, ve školách byli čtení a interpretováni obzvláště klasičtí autoři – přirozeně ne všichni a ne všechna jejich literární díla.

Výběr, který se ve školách pozdního věku zformoval a ustálil, je jedním z důležitých ukazatelů, které definovaly okruh klasické literatury, která se zachovala přes středověk až do novověku.

Seznam pramenů

LUCIANUS: *Lis consonantium* (= *Judicium vocalium*), ed. A. M. Harmon, Lucian, vol. 1.
Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913.

Seznam literatury

BARTONĚK A. *Odysseové na mořích historie*. Praha: Mladá fronta, 1976.

BARTONĚK A. *Písmo a jazyk mykénské řečtiny (1400-1200 př. Kr.)*. Brno: Masarykova univerzita, 2007.

BARTONĚK A. *Prehistorie a protohistorie řeckých dialektů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1987.

BARTONĚK A. *Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.

BORECKÝ B., DOSTÁLOVÁ R. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha: Leda, 2006.

BURIAN J., OLIVA P. *Civilizace starověkého středomoří*. Praha: Svoboda, 1984.

CANFORA L. *Dějiny řecké literatury*. Praha: KLP, 2001.

DOSTÁLOVÁ R. *Byzantská vzdělanost*. Praha: Vyšehrad, 1990.

DOVER K. J. (ed) *Ancient Greek Literature*. Oxford 1980.

GRANT M. *Klasické Řecko*. Praha: BB/art s.r.o., 2006.

HORROCKS, G. C. *GREEK: A History of the Language and its Speakers*. London: Longman, 1997.

LEVI P. *The Pelican History of Greek Literature*. Harmondsworth 1985.

OLIVA, P. *Řecko mezi Makedonií a Římem*. Praha: Academia, 1995.

OLIVA P. *Svět helénismu*. Praha: Arista, 2001.

PALMER L. R. *The Greek Language*. University of Oklahoma Press, 1996.

POKORNÝ P. *Literární a teologický úvod do Nového zákona*. Praha: Vyšehrad, 1993.